

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟ ΘΕΑΤΡΟ: ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Η ύπαιθρος, η φύση και η αγροτική ζωή στις κωμωδίες του Αριστοφάνη»

Ζγκούρα Ανδρομάχη

A.M. 4372019003

ΡΟΔΟΣ 2021

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟ ΘΕΑΤΡΟ: ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

« Ζγκούρα
Ανδρομάχης »
Α.Μ.: 4372019003

Τίτλος: «Η ύπαιθρος, η φύση και η αγροτική ζωή στις κωμωδίες του Αριστοφάνη »

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:

ΠΑΠΠΑΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ

Καθηγητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΜΙΚΕΔΑΚΗ ΜΑΡΙΑ, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠΥΡΟΣ, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΡΟΔΟΣ, 2021

«Η φύση δεν γνωρίζει εξαφάνιση, αλλά μόνο μεταμόρφωση»

Αναξαγόρας, 500- 427 π.Χ., Προσωκρατικός φιλόσοφος & αστρονόμος

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στο μεγάλο ταξίδι από την εισαγωγή μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα μέχρι την εκπόνηση της διπλωματικής μεταπτυχιακής εργασίας μου, είχα δίπλα μου και θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους καθηγητές του μεταπτυχιακού προγράμματος για τις γνώσεις που μας προσέφεραν και την εμπιστοσύνη που έδειξαν. Κυρίως θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, Θεόδωρο Παππά για την πολύτιμη αρωγή του κατά τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας μου και την υπομονή του. Επιπροσθέτως, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα μέλη της Επιτροπής, τον Καθηγητή κο Σπύρο Συρόπουλο και την Καθηγήτρια κα Μαρία Μικεδάκη για τις επισημάνσεις στη εργασία μου. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους συνοδοιπόρους που είχα, τους μεταπτυχιακούς συμφοιτητές μου για τη γόνιμη ανταλλαγή γνώσεων και την ψυχολογική υποστήριξη τους. Τέλος, δεν θα μπορούσα να παραλείψω την οικογένεια μου και τους φίλους μου που στάθηκαν στο πλευρό μου ως πολύτιμοι σύμμαχοι.

Ζγκούρα Ανδρομάχη

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η γέννηση της Αρχαίας Ελληνικής Κωμωδίας είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη φύση, την αγροτική ζωή και τη γονιμότητα. Η ετυμολογία της λέξης «κωμωδία» αποδεικνύει τη σύνδεση της με τον κῶμμον (παρέες μεθυσμένων ανθρώπων που περπατούσαν τραγουδώντας εύθυμα τραγούδια και λέγοντας βωμολοχίες) και τα «φαλλικά» (Διονυσιακές τελετές που είχαν έναν φαλλό, ένα σύμβολο παρουσίασης του ανδρικού μορίου, τοποθετημένο στο κέντρο της πομπής). Αγρότες τιμούσαν την άνοιξη πραγματοποιώντας θυσίες στους θεούς και τραγουδώντας τραγούδια για τη γονιμότητα των αγρών. Η σχέση μεταξύ κωμωδίας και φύσης αποδεικνύεται και στα κατ' κατ' αγρούς Διονύσια, γιορτές προς τιμήν του θεού Διονύσου, όπου νέοι μεθυσμένοι άντρες έχοντας αμφίεση ζώων ή φορώντας στεφάνι λουλουδιών στο κεφάλι, έλεγαν περιπαικτικά τραγούδια. Ο Αριστοφάνης ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς ποιητές της αρχαίας κωμωδίας. Αν και δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την αγροτική καταγωγή του Αριστοφάνη, υποστήριζε τους αγρότες που είχαν πληγεί περισσότερο απ' όλους από τα δεινά του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ο ποιητής υμνεί τα οφέλη της ειρήνης και την απλή ζωή στην εξοχή. Αυτό το γεγονός δικαιολογεί το ότι πολλοί κεντρικοί ήρωες των κωμωδιών του, ήταν αγρότες είτε είχαν χαρακτηριστικά ζώων, είτε μεταμορφώνονταν σε ζώα. Μέσω των κωμωδιών του Αριστοφάνη, αντλούμε πληροφορίες για την πολιτική και κοινωνική κατάσταση που επικρατούσε στην Αθήνα, τη ζωή των αγροτών, τα ήθη και τα έθιμα τους, τις θρησκευτικές τους εορτές και τις γεωργικές διαδικασίες της εποχής. Επιπλέον, ο κωμικός ποιητής παρουσιάζεται ως ένας έξοχος λυρικός ποιητής. Χρησιμοποιεί εικόνες και σχήματα λόγου εμπνευσμένα από τη φύση. Συμπερασματικά, η σημασία της φύσης ήταν και παραμένει αδιαμφισβήτητη, καθώς η φύση δίνει αισιοδοξία στους ανθρώπους της και ταυτίζεται με την ειρήνη.

ABSTRACT

The birth of Ancient Greek comedy is directly related to nature, rural life and fertility. The etymology of the word "comedy" proves its connection with «κῶμος» (groups of drunk people walking on streets, singing cheerfully, and screaming obscenities/swearing) and with «φαλλικά» (Dionysiac rites that had a phallus, a symbolic representation of a penis, placed in the center of the procession). Farmers praised the spring by making sacrifices to the gods and by singing songs about the fertility of the fields. In addition, the relationship between comedy and nature is also proven in the «κατ' ἀγρούς Διονύσια», festivities in honour of the god Dionysus, where young drunk men dressed up in animal costumes or worn flower wreaths on their heads, were singing mocking songs. Aristophanes was the most important poet of ancient comedy. Although there is no evidence of his agricultural origin, he supported the farmers who had suffered from the hardships of the Peloponnesian war. The poet praised the benefits of peace and simple life in the countryside. That explains the fact that many of the main characters in his comedies are farmers, whereas others have animal characteristics, or could transform themselves into animals. Through the comedies of Aristophanes, we get information about the political and social situation in Athens, as well as the life of farmers, their manners and customs, the religious rites they performed, and about the agricultural practices of the time. In addition to that, the comic poet is presented as an exquisite lyric poet. He uses images and speech figures inspired by nature. In conclusion, the importance of nature was and remains to this day indisputable, as the nature gives people grounds for optimism and is identified with peace.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	5
ABSTRACT.....	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
1. Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΚΩΜΩΔΙΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΖΩΗ- ΤΑ ΚΑΤ' ΑΓΡΟΥΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑ	11
2. Ο ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ.....	18
3. Η ΣΧΕΣΗ ΤΩΝ ΚΩΜΙΚΩΝ ΗΡΩΩΝ ΜΕ ΤΗ ΦΥΣΗ, ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΖΩΙΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ.....	25
Α. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΩΜΩΔΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ ΚΑΙ ΟΙ ΚΩΜΙΚΟΙ ΗΡΩΕΣ ΑΓΡΟΤΕΣ.....	25
Β. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΩΜΙΚΩΝ ΗΡΩΩΝ ΜΕ ΤΟ ΖΩΙΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ.....	36
4. Η ΦΥΣΗ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ	42
5. ΟΙ ΥΜΝΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΦΥΣΗ.....	51
6. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΖΩΗ.....	59
7. Ο ΛΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΚΦΡΑΣΤΙΚΑ ΜΕΣΑ ΕΜΝΕΥΣΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΖΩΙΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ	64
8. Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΠΟΙΗΤΗ ΚΑΙ Η ΥΠΑΙΘΡΟΣ	82
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	86
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	89

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Αριστοφάνης ήταν ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της αρχαίας κωμωδίας. Έπαιξε καθοριστικό ρόλο με τα έργα του στην πολιτική και κοινωνική ζωή της Αθήνας και συνέβαλε στη διαμόρφωση της πολιτικής συνείδησης των Αθηναίων πολιτών. Έζησε τον Πελοποννησιακό Πόλεμο από την έναρξη του έως το τέλος του, γεγονός που επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τα έργα του. Σ' αυτήν τη δύσκολη εποχή για την Αθήνα ο κωμικός ποιητής αποφάσισε να ψυχαγωγήσει τους Αθηναίους, να τους κάνει να γελάσουν, ταυτόχρονα όμως να τους διδάξει. Ο ποιητής διακατέχεται «από απaráμιλλο πατριωτισμό, με άλλα λόγια βαθιά συνείδηση του χρέους του να προσφέρει ανιδιοτελώς τις νουθεσίες του στους συμπολίτες του, όσον αφορά ιδίως σε ζωτικά θέματα πολιτικής και κοινωνικής υφής¹». Στα έργα του ασκεί αυστηρή κριτική στους πολιτικούς άρχοντες και τους δημαγωγούς που ευθύνονται για τον πόλεμο. Διακωμωδεί τους σοφιστές και τους φιλοσόφους που αποπροσανατολίζουν την κοινή γνώμη και κυρίως τη νέα γενιά. «Χλευάζει τον ξεπεσμό του δημοκρατικού πολιτεύματος και καυτηριάζει την αδιαφορία του λαού για τις δημόσιες υποθέσεις της Αθήνας ²». Σατιρίζει και ψέγει με απόλυτη παρρησία τους πολιτικούς θεσμούς της πόλης, χωρίς όμως να ασκεί προπαγάνδα και να προβάλλει τις δικές του πολιτικές πεποιθήσεις. Αυτός είναι άλλωστε και ο ρόλος της αττικής κωμωδίας. «Οι κωμικοί ανήκουν πάντα στην αντιπολίτευση, ακριβώς γιατί είναι κωμικοί. [...] Αλλιώς θα έπρεπε να γίνουν ποιητές εγκωμίων, υμνογράφοι, ρήτορες, ό,τι άλλο θέλετε, μόνο κωμικοί όχι³». «Από τη σάτιρα του δεν γλίτωναν παρά οι φιλειρηνικοί αγρότες και οι ιππείς, δηλαδή η αριστοκρατική τάξη των παλαιών γαιοκτημόνων, που ο ποιητής τους θεωρούσε θεματοφύλακες της παραδοσιακής αθηναϊκής αρετής και τους επαινούσε⁴». Δεν παραλείπει, όμως, να υπερασπιστεί με ιδιαίτερη θέρμη τους αγρότες της αττικής υπαίθρου που υπέφεραν από τα δεινά του πολέμου.

Ο ποιητής «υμνεί την ειρήνη και την αγροτική ζωή· σ' αυτή την ειρηνική αγροτική ζωή αφιέρωσε ο ποιητής τα καλύτερα λυρικά τραγούδια του⁵ ». Οι αγρότες αποτελούν κύριο πυρήνα των έργων του. Στην πλειονότητα τους παρουσιάζονται από τον κωμικό

¹ Μαρκαντωνάτος, 2011:461.

² Παππάς, 1994:13.

³ Κακριδής, 1951:8.

⁴ Κακριδής 2005:132.

⁵ Παππάς, 1994:13.

ποιητή ως σωτήρες, που υποστηρίζουν τις παραδοσιακές αξίες, τη φιλοπατρία, το σεβασμό στον συνάνθρωπο και στη φύση. Είναι αλτρουιστές, έτοιμοι να αγωνιστούν για την πόλη τους, ενώ ψέγουν τον εγωισμό των πολεμοκάπηλων και αναθεματίζουν τον πόλεμο. Οι αγρότες «αντιπροσωπεύουν τη ζωή, τη νεότητα, τον έρωτα και τη χαρά της εξοχής⁶». Στο τέλος, οι ήρωες γιορτάζουν έναν γάμο σε μια χαρμόσυνη τελετή, όπου επικρατούν το φαγητό και το ποτό. Οι τελετές αυτές παραπέμπουν στον αγροτικό κώμο, σε έθιμα συνδεδεμένα με την ευγονία και σε τελετές πιστών για την καρποφορία της γης.

Σ' όλα τα έργα του όμως ο κωμικός ποιητής επανέρχεται στο θέμα της φύσης. Ο ποιητής με την αναφορά του στη φύση, θέλει να τονίσει τα δεινά του πολέμου και τις συνέπειες του στους αγρότες. Αφιερώνει έξοχους ύμνους στη φύση για να τιμήσει τους αγρότες που την στερήθηκαν. «Ο αριστοφανικός ήρωας αγαπά τις απλές χαρές της ζωής, το καλό φαΐ και το ποτό, τις γυναίκες, την εξοχή, την ειρήνη⁷».

Στην παρακάτω εργασία θα μελετηθεί η θέση της φύσης στις κωμωδίες του Αριστοφάνη, ο αγώνας του ποιητή για την πανελλήνια ειρήνη και η σύνδεση της με τη φύση. Προκειμένου να πετύχει τον σκοπό του, ο κωμικός ποιητής θα χρησιμοποιήσει μια απλή, λαϊκή γλώσσα, γεμάτη λογοπαίγνια, σεξουαλικά υπονοούμενα, παρωδίες. Θα συνδυάσει τον πεζό λόγο με τον λυρισμό.

Πέρα από τη φιλειρηνική ιδεολογία και τον κοινωνικό ρόλο των έργων του, ο Αριστοφάνης αποτελεί έναν έξοχο λυρικό ποιητή. «Το υλικό της αριστοφανικής ποίησης είναι ο αρχετυπικός μύθος, η αχαλίνωτη φαντασία και προπαντός η ζάμπλουτη γλώσσα που ξεχειλίζει από ζωντάνια και ιδιοφυία⁸». Στις κωμωδίες του επικρατούν οι γκροτέσκες εικόνες που δηλώνουν την παρεκτροπή της φύσης. «Το γκροτέσκο αυτό το βρίσκουμε στην *Ειρήνη*, για παράδειγμα, με το γιγάντιο σκαθάρι · το βλέπουμε στους *Σφήκες*, όπου τα σκυλιά, αντί να γαβγίζουν και να δαγκώνονται κάνουν κανονικές δίκες · το συναντάμε στους *Άχαρνης*, όπου οι όμηροι δεν είναι άνθρωποι, αλλά άνθρακοι, δηλαδή σακιά με κάρβουνο · το βρίσκουμε στους *Όρνιθες*, όπου τα φτερωτά αυτά πλάσματα αρχίζουν να ζουν σαν άνθρωποι, ενώ οι άνθρωποι να σκοτώνονται να αποκτήσουν φτερά⁹». Κύρια χαρακτηριστικά του ύφους και του

⁶ Παππάς, 2019:409.

⁷ Παππάς, 1974:13.

⁸ Κωνσταντάκος, 2020:34.

⁹ Thiery, 1999:47

λυρισμού του κωμικού ποιητή είναι οι μεταφορές και οι προσωποποιήσεις, εμπνευσμένες από την ύπαιθρο.

Συμπερασματικά, ο ποιητής χρησιμοποιώντας την αττική διάλεκτο, τη γλώσσα του μέσου πολίτη θέλει να τιμήσει ολόκληρο τον αγροτικό πληθυσμό προκαλώντας του ταυτόχρονα γέλιο με τα λογοπαίγνια, τις αθυροστομίες, τα σεξουαλικά υπονοούμενα και τα γλωσσικά χωρατά. Ενώ παράλληλα, χρησιμοποιεί και αγροτικούς όρους. Η σημασία της φύσης στο έργο του ποιητή είναι καθοριστική. «Ολόκληρος ο κόσμος του Αριστοφάνη είναι στραμμένος προς τη φυσική ζωή και οι θεοί που βρίσκονται κοντά στη φύση, είναι πρόσχαροι, γεμάτοι καλοσύνη για τους ανθρώπους¹⁰». Η φύση ταυτίζεται με την έννοια της ειρήνης, με την ευημερία και την πνευματική εξέλιξη των ανθρώπων.

¹⁰ Παππάς, 2019:232.

1. Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΚΩΜΩΔΙΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΖΩΗ- ΤΑ ΚΑΤ' ΑΓΡΟΥΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑ

Η γέννηση της κωμωδίας είναι άρρητα συνδεδεμένη με τη φύση, την βλάστηση και τη γονιμότητα. Αρχικά δεν χρησιμοποιούσαν τον όρο κωμωδία, αλλά τη λέξη τρυγωδία, για να δηλώσουν την εποχή του τρυγητού (την εποχή που γινόταν η συλλογή των σταφυλιών). Η ετυμολογία της λέξης προέρχεται σύμφωνα με τον Αριστοτέλη από τη λέξη *κώμο*, την παρέα δηλαδή ανθρώπων, που μετά από ένα συμπόσιο μεθυσμένοι γυρνούσαν στους δρόμους, έλεγαν άσεμνα χωρατά και τραγουδούσαν εύθυμα άσματα και τη λέξη *ώδη*. Στην *Ποιητική* (1449a-13) ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η κωμωδία είναι απόρροια των φαλλικών ασμάτων, τραγουδιών που λεγόντουσαν σε αγροτικές γιορτές για τη γονιμότητα των αγρών και των οικογενειών¹¹. Την άποψη του Αριστοτέλη υποστηρίζουν και μεταγενέστεροι φιλόλογοι. Ο Συκουτρής σχολιάζοντας τα λόγια του Αριστοτέλη διατύπωσε: «Ἡ ἐκ τῶν φαλλικῶν καταγωγή τῆς κωμωδίας δεικνύεται καὶ εἰς τὰς φοβερὰς βωμολοχίας καὶ εἰς τὸ ὄνομαστὶ κωμωδεῖν (πρβλ. 4, 10 καὶ 5,3) καὶ εἰς τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ὑποκριταὶ τῆς κωμωδίας, οἷονδῆποτε πρόσωπον καὶ ἄν ὑπεκρίνοντο, ἔφερον πάντοτε κρεμασμένον ἓνα δερμάτινον φαλλόν¹²». Συνεπώς, η κωμωδία καταγόταν από τον αγροτικό κώμο και τα φαλλικά δρώμενα, όπου οι αγρότες τιμούσαν τον θεό Διόνυσο, θεό του κρασιού, της φυτικής βλάστησης και της γονιμότητας. «Πίσω απ' αυτήν την περίοδο πάλι, βρίσκεται μια άλλη, που κατά τη διάρκεια της το τελετουργικό δράμα ήταν ακόμη μια σοβαρή θρησκευτική τελετή, που την τελούσαν κάθε χρόνο για τη γονιμότητα του ανθρώπου, των ζώων και των καρπών¹³».

Για τους ανθρώπους της υπαίθρου ο Διόνυσος ήταν ο θεός προστάτης τους. Ήταν ο πιο οικείος θεός του δωδεκάθεου εξαιτίας πρωτίστως της φύσης του και του τρόπου που γεννήθηκε. Αποτελούσε τον θεό άνθρωπο, καθώς με τη διακοπή της κύησης και την απόσπαση του από την κοιλιά της νεκρής, θνητής μητέρας του, έγινε θεός. Με την απόσπαση του από τη νεκρή Σεμέλη και τη μεταφύτευση του στον μηρό του αθάνατου Διός, συμβολίζει την απόσπαση του ανθρώπου από τη φύση. «Αυτή η απόσπαση του Διονύσου από τη θνητή του φύση καθώς και η περαιτέρω κυοφορία του συμβολίζουν

¹¹ «ἡ κωμωδία, καὶ ἡ μὲν ἀπὸ τῶν ἐξαρχόντων τὸν διθύραμβον, ἡ δὲ ἀπὸ τῶν τὰ φαλλικὰ ἄ ἔτι καὶ νῦν ἐν πολλαῖς τῶν πόλεων διαμένει νομιζόμενα», Αριστοτέλης, *Περὶ ποιητικῆς*, 1449a.9-13.

¹² Συκουτρής, 1937:39.

¹³ Cornford, 1993:259.

ακριβώς την αντίστοιχη απόσπαση του ανθρώπου από τη φύση και την περαιτέρω εξέλιξή του μέσα στην πόλη, την οποία, όπως προαναφέραμε, ο ίδιος ο άνθρωπος επινόησε και δημιούργησε¹⁴».

«Οι Έλληνες θεωρούσαν τον Διόνυσο όχι μόνο σα θεό του κρασιού αλλά και σα δημιουργό όλης της υγρής φύσης (βλ Πλούταρχο: *περι Όσίριδος και Ίσιδος*, 35, 364α και 365α.). Ο Πλούταρχος γράφει ακόμα πως ο Διόνυσος έμαθε τους ανθρώπους να οργώνουν και να σπέρνουν¹⁵». Πίστευαν ότι ο θεός ήταν υπεύθυνος για τις καιρικές μεταβολές και τον υμνούσαν προκειμένου να έχουν καλή σοδειά. «Ο Διόνυσος αναπαρίσταται είτε ως ο εύθυμος και δραστήριος θεός του οίνου είτε ως αυτός που έχει τη “μέλαινα μορφή τοῦ πάσχοντος θεοῦ”¹⁶». Συνεπώς, για τους αγρότες ήταν ο αγαπημένος θεός τους, αυτός που τους έφερνε στην απόλυτη σύνδεση με τη μητέρα φύση.

«Στην διάρκεια των διονυσιακών πομπών, οι αγρότες της Αττικής υμνούσαν τον ερχομό της άνοιξης και την αναγέννηση της φύσης, γιατί πίστευαν ότι οι τελετές αυτές αύξαναν την ευφορία των αγρών και βοηθούσαν στην καλύτερη σοδειά¹⁷». Οι συμμετέχοντες στα δρώμενα έκαναν επίκληση στον Φαλή, το σύμβολο της γονιμότητας, προσκαλούσαν τον θεό Διόνυσο, πραγματοποιούσαν θυσίες προς τιμήν του και μεθυσμένοι ολοκλήρωναν τις πομπές μ’ έναν κόμο. Οι άνθρωποι αυτοί ονομαζόταν κωμωδοί, δηλαδή «τραγουδιστές του κόμου¹⁸». Τα τραγούδια των κόμων της παλιάς κωμωδίας θα αποτελέσουν και τη βάση μεταγενέστερα για την ιαμβική ποίηση.

Ωστόσο, σύμφωνα με μια θεωρία η ετυμολογία της κωμωδίας παραγόταν από την *κώμη*, δηλαδή το χωριό και από το ρήμα *ἄδω* που σήμαινε τραγουδώ, μια άποψη που αντικρούει ο Αριστοτέλης¹⁹. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι χωρικοί κατά τη διάρκεια της νύχτα τραγουδούσαν στα σπίτια των αστών τις αδικίες που υφίσταντο εξαιτίας τους. Τα πρόσωπα των χωρικών ήταν αλειμμένα με μούργα κρασιού.

Στο πέραςμα του χρόνου τα φαλλικά αυτά άσματα θα εξελιχθούν στην Αγοραία Κωμωδία. «Η κωμωδία αυτή είχε ως περιεχόμενο τον έλεγχο και την καταγγελία των

¹⁴ Μαρκοπούλου, 2019:51.

¹⁵ Κορδάτος, 1974:41.

¹⁶ Μιστριώτης, 1894:347.

¹⁷ Παππάς, 2016:18.

¹⁸ Trédé, 2001:215.

¹⁹ «Αθηναίους δὲ δήμους, ὡς κωμωδοὺς οὐκ ἀπὸ τοῦ κωμάζειν λεχθέντας ἀλλὰ τῇ κατὰ κώμας πλάνῃ ἀτιμαζομένους ἐκ τοῦ ἄστεως», Αριστοτέλης, *Περὶ ποιητικῆς*, 1448b.

βλαβών που υφίσταντο οι αγροίκοι (=γεωργοί) από τους αστούς²⁰». Η γέννηση της κωμωδίας συνδέεται όμως και με εορτές στην ύπαιθρο, αφιερωμένες στον θεό Διόνυσο που πραγματοποιούνταν στην Ικαρία, στο δήμο της Αττικής, κύριο τόπο λατρείας του θεού του κρασιού.

Η σύνδεση της κωμωδίας με την ύπαιθρο και την αγροτική ζωή αποδεικνύεται και από τα *κατ' αγρούς Διονύσια*, εορτές που λάμβαναν χώρα κατά τη διάρκεια του αττικού μήνα Ποσειδεώνα (Δεκέμβρη), σε αγροτικές περιοχές. Τον 5^ο αιώνα οι εορτές αυτές γίνονταν σ' όλους τους αγροτικούς δήμους της Αττικής. Στις γιορτές συμμετείχαν αγρότες και κυρίως αμπελουργοί. Η εποχή που γίνονταν οι εορτές δεν συνδέεται με κάποιο στάδιο παραγωγής του κρασιού, καθώς η συγκομιδή της σοδειάς είχε ολοκληρωθεί. «Ο γιορτασμός έχει γενικότερο χαρακτήρα ξορκισμού και παράκλησης για την σπορά και για το χειμωνιάτικο φύτεμα των δένδρων²¹». Επρόκειτο για «μια πομπή με τραγούδι που είχε επικεφαλής κορίτσια με ιερά καλάθια γεμάτα φρούτα και κρασί²²». «Την πομπή τη συνόδευαν όλοι οι αγρότες χωρίς επισημότητα αλλά, κατά πως λέει ο Πλούταρχος, “δημοτικῶς καὶ ἰλαρῶς”²³». Όλοι οι αγρότες της αττικής υπαίθρου συναθροίζονταν προκειμένου να απολαύσουν το κρασί και την αφθονία των καρπών. Σ' αυτές τις γιορτές μεθυσμένοι νεαροί, φαλλοφόροι τραγουδούσαν περιπαικτικά τραγούδια έχοντας αμφίεση ζώων ή στεφάνια από λουλουδια στο κεφάλι. Στη μέση της πομπής τοποθετούταν ένας μεγάλος φαλλός, που συμβόλιζε τον θεό Διόνυσο και την καρποφορία των αγρών. «Η πομπή είχε πιθανώς τον χαρακτήρα ευχαριστίας προορισμένης να προκαλέσει την ευφορία των αγρών και των κήπων και τη γονιμότητα των εστιών²⁴». «Στα κατ' αγρούς Διονύσια συνηθίζονταν το παιχνίδι του άσκωλιασμοῦ: οι συναγωνιζόμενοι προσπαθούσαν να σταθούν ξυπόλητοι πάνω σε φουσκωμένους ασκούς που ήταν αλειμμένοι με λάδι²⁵». Στόχος ήταν η ισορροπία αλλά και η πρόκληση γέλωτα. Όποιος κέρδιζε στο αγώνισμα, έπαιρνε ως έπαθλο ένα ασκί γεμάτο κρασί. Μετά από τις δύσκολες χειρωνακτικές εργασίες στην ύπαιθρο, οι γεωργοί ένιωθαν την ανάγκη της εκτόνωσης και της διασκέδασης. Οι ορμέμφυτες μιμητικές τάσεις του ανθρώπου προκειμένου να προκαλέσουν γέλιο, οδήγησαν στα

²⁰ Ξυπνητός, 1990:164.

²¹ Σολωμός, 1990:37.

²² Tiercy, 2001:27.

²³ Κορδάτος, 1974:126.

²⁴ Jeanmaire, 1985:59.

²⁵ Παππάς, 1994:38.

κωμικά δρώμενα και στη συνέχεια, στην ανάγκη υπέρβασης του πραγματικού κόσμου και δημιουργίας μιας νέας πραγματικότητας που θα επέφερε τη λύτρωση.

«Η αρχική κωμική πραγμάτευση θεμάτων της καθημερινότητας και η αξιοποίηση στοιχείων που μιμητικά επαναλαμβανόμενα προκαλούν το γέλιο, βαθμιαία παύει να έχει τον αυθόρμητο, ενστικτώδη, αυτοσχεδιαστικό χαρακτήρα το τυχαίου και απρόοπτου και συγκροτείται δομικά συναρτώμενο με δύο βασικούς θεματικούς άξονες, που κατ' αυτό τον τρόπο αποτελούν την απαρχή του κωμικού στην προ-θεατρική του ακόμα μορφή έκφρασης. Πρόκειται για τον άξονα της κοινωνικής συμπεριφοράς και της σεξουαλικότητας του ανθρώπου, που με ποικίλους τρόπους αξιοποίησης και διαχείρισης προκαλούν αβίαστα το γέλιο με τη διόγκωση ή την υποβάθμισή τους²⁶».

Στις γιορτές που γινόταν σε υπαίθριο χώρο και υμνούσαν ο Διόνυσος, ήταν ορατή η στενή του ανθρώπου με τη φύση και τις αγροτικές δουλειές. «Η λατρεία των θεών σχετίζεται άμεσα με τη διαδοχή των εποχών, τη φυσική ευγονία, τη διάθεση του ανθρώπου να απαλύνει την σκληρότητα της καθημερινότητας και να συνδυάσει την ψυχική του ευφορία με αυτή της φύσης²⁷». Οι συμμετέχοντες στις εορτές θεωρούσαν πως η καρποφορία των αγρών εξαρτιόταν από την εύνοια των θεών. «Μη μπορώντας να εξηγήσουν τις εποχικές εναλλαγές και μεταμορφώσεις του φυσικού τους περιγύρου, πιστεύανε πως η βλάστηση της άνοιξης, το φύτεμα των σπόρων, τα στάχια του σταριού και του κριθαριού, οι καρποί των δέντρων, τα σταφύλια των αμπελιών, το πέσιμο των φύλλων το φθινόπωρο, το κρύο, τα χιόνια και οι παγωνιές του χειμώνα, όλες αυτές οι αλλαγές είναι έργο θεϊκό²⁸».

Πέρα από την θρησκευτική λειτουργία όμως στις εορτές αυτές, οι αγρότες είχαν την αίσθηση ότι συμμετείχαν ταυτόχρονα στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα της πόλης. «Όταν οι αγρότες οργανώθηκαν σε πολιτικά κόμματα και σε πολλές πόλεις γκρέμισαν από την εξουσία τους ευγενείς, τα σκώμματα αυτά διαμορφώθηκαν σε τραγούδια σατιρικά που απηχούσαν τις πολιτικές και κομματικές αντιθέσεις²⁹». Τον 6^ο αιώνα π.Χ. ο τύραννος Πεισίστρατος αποφάσισε να μεταφέρει τις λατρευτικές αυτές αγροτικές εορτές από την υπαίθρο της Αττικής στην Αθήνα. Έτσι, σταδιακά η κωμωδία εξελίχθηκε σε πολιτική σάτιρα.

²⁶ Γραμματάς:2011.

²⁷ Ανδρουλιδάκης, 2018:61.

²⁸ Κορδάτος, 1974:52.

²⁹ Κορδάτος, 1974:163.

Τα δρώμενα των γιορτών αυτών τα περιγράφει και ο κωμικός ποιητής, Αριστοφάνης στο έργο του *Άχαρνείς*. Στους στίχους 261-279 ο ποιητής αναφέρεται «σ' ένα κοπάδι από χωριάτες, πασαλειμμένους με τρυγία ή φορώντας προσωπεία, που οργάνωναν μια πομπή η οποία διέσχιζε το χωριό και διέτρεχε τους αγρούς, καθώς τραγουδούσαν κωμικά και ακόλαστα τραγούδια, άλλοτε αυτοσχέδια, άλλοτε παραδοσιακά³⁰». Στους ακόλουθους στίχους ο κεντρικός ήρωας Δικαιοπόλις, αφού σύναψε ιδιωτική ειρήνη με τους Λακεδαιμόνιους, γιορτάζει τα κατ' αγρούς Διονύσια. Οι καρβουνιάρηδες των *Άχαρνών* κυνηγούν τον Αμφίθεο που ξεφεύγει τρέχοντας. Ακούγοντας τις φωνές από την αγροικία κρύβονται προκειμένου να πιάσουν και τον Δικαιοπόλη. Ο Δικαιοπόλις βγαίνει από την εξώπορτα κρατώντας μια χύτρα. Από πίσω του ακολουθεί μια πομπή που οδηγείται από την κόρη του Δικαιοπόλη, Η κόρη έχει στο κεφάλι ένα κάνιστρο με θυσίες προς το θεό Διόνυσο. Ακολουθεί ο δούλος της οικογένειας βαστώντας ένα κοντάρι που έχει στην κορυφή του ένα ομοίωμα ενός μεγάλου φαλλού. Αφού πλησιάσει η πομπή στην ορχήστρα, η κόρη πραγματοποιεί τη θυσία χύνοντας χυλό σ' ένα γλύκισμα. Στη συνέχεια έρχεται ο Δικαιοπόλις κάνοντας επίκληση στον Φαλή, (την προσωποποίηση του φαλλού) και προσκαλώντας το θεό Διόνυσο στην εορτή, προκειμένου να εξασφαλίσει την καρποφορία των χωραφιών του:

«Φαλῆς ἑταῖρε Βακχίου
ξύγκωμε νυκτοπεριπλάνητε
μοιχὲ παιδεραστά,
ἔκτω σ' ἔτει προσεῖπον ἔς
τὸν δῆμον ἔλθὼν ἄσμενος,
σπονδὰς ποιησάμενος ἑμαυτῷ,
πραγμάτων τε καὶ μαχῶν
καὶ Λαμάχων ἀπαλλαγείς³¹»

Ο Δικαιοπόλις έχει διττό ρόλο, εμφανίζεται ως εξ' άρχοντας των φαλλικών, αλλά ταυτόχρονα συμμετέχει στον χορό. Το τραγούδι του χορού είναι αντίστοιχο άλλων τραγουδιών αφιερωμένων στη θεότητα του Φαλή. Η πομπή διακόπτεται από τους *Άχαρνείς* που πετροβολούν τους συμμετέχοντες.

Πληροφορίες για τη σύνδεση της κωμωδίας με τα φαλλικά παίρνουμε και από έναν ποιητή των ελληνιστικών χρόνων, τον Σήμο από τη Δήλο. Ο ποιητής στο έργο του

³⁰ Trédé, 2001: 214.

³¹ Αριστοφάνης, *Άχαρνής*, στχ 263-270.

Άθηναίος, XIV 622 b-d, περιγράφει μια πομπή από ιθυφάλλους μεθυσμένους που φορούσαν χιτώνες και στεφάνια από λουλουδια στο κεφάλι και τραγουδούσαν ύμνους προς τιμήν του Βάκχου. Ένας εξ αυτών κρατούσε ένα κοντάρι με ένα μεγάλο φαλλό και είχε του πρόσωπο του αλειμμένο με καπνιά.

Η σχέση της κωμωδίας όμως με τον κώμο και τη μεταμφίεση του χορού σε ζώα αποδεικνύεται και από αττικά αγγεία που σώζονται. «Οι αυτοσχέδιες φάρσες, τα φαλλικά σκώμματα και τα κάθε είδους εύθυμα πειράγματα προϋπήρχαν της έντεχνης κωμωδίας³²». «Τα αγγεία αυτά, χρονολογικά προγενέστερα από την εισαγωγή της κωμωδίας στα Μεγάλα Διονύσια, απεικονίζουν άντρες ντυμένους πουλιά ή άλογα (με καβαλάρηδες), να χορεύουν με τη συνοδεία ενός αυλητή³³». «Από αγγειογραφίες του 589-500 μαθαίνουμε ότι στις πομπές των αγροτικών Διονυσίων οι διονυσιαστές παρουσιάζονταν ντυμένοι, άλλοι έτσι που να μοιάζουν με τσαλαπετεινούς, κι άλλοι με φτερά στο κεφάλι και στα χέρια και με μύτη σουβλερή, έτσι που να μοιάζουν σαν πουλιά, κι όλοι αυτοί χόρευαν, ενώ κάποιος έπαιζε φλογέρα³⁴». Οι πιστοί μεταμφιεζόταν σε ζώα προκειμένου να έρθουν πιο κοντά με τους θεούς. Η μεταμφίεση όμως «μπορεί να σχετίζεται με τη λατρεία της γονιμότητας με μαγικές τελετουργίες για την αφύπνιση των γόνιμων δυνάμεων της φύσης³⁵».

Η σύνδεση της κωμωδίας με τη φύση φαίνεται και στα έργα πολλών άλλων κωμικών ποιητών πέρα από τον Αριστοφάνη. Πολλοί εκπρόσωποι της αρχαίας κωμωδίας, προγενέστεροι και σύγχρονοι του Αριστοφάνη, είχαν ως κεντρικούς ήρωες στα έργα τους αγρότες και αναφερόταν στην ομορφιά της φύσης. Ο Επίχαρμος στα έργα του σατίριζε τους αγρότες, παρουσιάζοντας τους ως άξεστους χωριάτες και ο Σώφρων είχε γράψει ένα έργο με τίτλο *Άγροιώτας*, που δεν σώζεται σήμερα. Ο Μάγνης, αρχαίος αττικός κωμικός, έγραψε επίσης έργα με τίτλους και χορούς εμπνευσμένους από το ζωικό βασίλειο και την ύπαιθρο, τέτοια έργα ήταν οι *Βάτραχοι*, οι *Όρνιθες*, οι *Ψήνες*. Ο Κράτης, Αθηναίος κωμικός που ο Αριστοφάνης θεωρούσε τον σημαντικότερο από την προηγούμενη γενιά έγραψε τα *Θηρία* και ενδεχομένως τους *Όρνιθες*, ο Φερεκράτης, σύγχρονος του Αριστοφάνη, τους *Μυρμηκανθρώπους*, ο Εύπολις, σύγχρονος επίσης του Αριστοφάνη, τις *Αἴγες* και άλλοι κωμικοί ποιητές έγραψαν αντίστοιχα έργα (*Αρχιππος*, *Ίχθύες*).

³² Παππός, 1994:27.

³³ Dover, 1978:303.

³⁴ Κορδάτος, 1974:127.

³⁵ Κωνσταντάκος, 2017:5.

Εν κατακλείδι, η αττική κωμωδία είχε διονυσιακό χαρακτήρα. «Ο ιδανικός κόσμος της κωμωδίας είναι ένας κόσμος στον οποίο οι άνθρωποι επιδιώκουν την απόλαυση και τη χαρά τόσο για τους ίδιους, όσο και για τους άλλους³⁶». Οι κωμικοί ποιητές κάνουν εκτενείς αναφορές στην ύπαιθρο και στην ομορφιά και τη γαλήνη της φύσης. Καλούν τους θεατές να γυρίσουν στην αγροτική ζωή, όπου θα είναι ευτυχισμένοι, αυτάρκεις και ελεύθεροι. Η φύση επιδρά σημαντικά στη βιολογική και πνευματική ανάπτυξη του ανθρώπου. Έτσι, οι ήρωες των έργων όταν έρχονται σε επαφή με την φύση, επιστρέφουν στο φυσικό και ζωτικό χώρο του ανθρώπου. Χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι διαβρώνεται ο πολιτικός χαρακτήρας της. Καθώς, «η αττική κωμωδία είναι πάντα η ξάγρυπνη συνείδηση του θεατή³⁷». «Η κωμωδία αντλεί τις υποθέσεις της από την καθημερινή ζωή: οικογενειακές σκηνές, σκηνές από τα δικαστήρια, από τις συνελεύσεις στην Εκκλησία του Δήμου, σκηνές συμποσίων³⁸». Συνεπώς, δεν χάνει ποτέ τον «αστικό» χαρακτήρα της.

³⁶ Sommerstein, 2002:67.

³⁷ Σολομός, 1990:216.

³⁸ Παππάς, 1994:13.

2. Ο ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Ο Αριστοφάνης στα έργα του ύμνησε την ήσυχη και μακάρια ζωή της υπαίθρου μακριά από τις έγνοιες της αστικής καθημερινότητας. Ο ποιητής γεννήθηκε το 445 π.Χ. στο δήμο των Κυδαθηναίων, κάτω από την Ακρόπολη και όχι σ' ένα αγροτικό περιβάλλον. Αν και δεν διαθέτουμε πληροφορίες για την κοινωνική θέση της οικογένειάς του, γνωρίζουμε ότι κατείχαν ένα αγρόκτημα στην Αίγινα. Την εποχή που γεννήθηκε ο ποιητής στην Αθήνα, ηγετική μορφή ήταν ο Περικλής και μεσουρανούσε η αθηναϊκή δημοκρατία και η πολιτική ελευθερία. Κατά τη διάρκεια των παιδικών του χρόνων σημαντική ιστορική στιγμή ήταν η μεταφορά του συμμαχικού ταμείου από τη Δήλο στην Αθήνα, ενώ παράλληλα η Αθήνα γνώριζε μια μεγάλη ανάπτυξη που αποδεικνύεται και από την ανέγερση μεγάλων έργων, όπως ο Παρθενώνας. Στα πρώτα χρόνια της ζωής του μεγάλη ήταν και η πνευματική άνθιση στην Αθήνα. Ο Αισχύλος είχε πεθάνει (το 460 π.Χ.), ενώ ο Σοφοκλής είχε ήδη ξεχωρίσει και ο Ευριπίδης έκανε τις πρώτες συγγραφικές του απόπειρες. Παράλληλα, οι σοφιστές μιλούσαν στις στοές, διατύπωναν τις ιδέες τους και συνδιαλεγόταν με τον Σωκράτη και άλλους άνδρες του πνευματικού κόσμου στην Αγορά.

Ο ποιητής από την παιδική ηλικία του, όπως όλοι οι συνομήλικοί του, έμαθε τις παραβολές του Αισώπου και σίγουρα εμπνεύστηκε από τα παραμύθια του υιοθετώντας ως ήρωες των έργων του ζώα που η παρουσία τους έχουν συμβολικό χαρακτήρα. Στη συνέχεια της μόρφωσης του, μελέτησε τα έργα του Ομήρου και του Ησιόδου. Διαβάζοντας το *Έργα και Ήμέραι* του Ησιόδου άντλησε πληροφορίες για την απόδοση των ηρώων του παρουσιάζοντας τους ως απλούς ανθρώπους. «Τα εξάμετρα του θα δώσουν δίχως άλλο στον Αριστοφάνη την πρώτη εικόνα των φτωχών γεροδουλεψιάδων της Αττικοβοιωτίας, που θα αποτελέσουν και το μεγαλύτερο πληθυσμό στις κωμωδίες του: τους Μενιδιάτες καρβουνιάρηδες, τους αμπελουργούς, τους κλαδευτάδες, τους σκαφτιάδες, τους ζευγολάτες, τους Δικαιοπόλιδες, τους Τρυγαίους, τους Χρεμύλους, τους χαζοπονηρούς και ηρωικούς φουκαράδες επαρχιώτες, που σαστίζουν μέσα στη ζούγκλα της πρωτεύουσας, με τα κοινωνικά της σημεία και τα πολιτικά της τέρατα³⁹». Η επιρροή του από τον Ησίοδο είναι ορατή και στα λυρικά μέρη των κωμωδιών του, όπου αναφέρεται στην ύπαιθρο και στον αγροτικό βίο. Για παράδειγμα, στη δεύτερη παράβαση της κωμωδίας *Ειρήνης* ο χορός εξυμνεί

³⁹ Σολωμός, 1990:20.

τις χαρές της αγροτικής ζωής. «Η αρχή της αντιστροφής θυμίζει ένα χωρίο από τα *Έργα και ημέραι* του Ησίοδου (Εἰρ. στ. 1159-1161): Ἦνίκ' ἄν δ' ἀχέτας/ ἄδη τόν ἠδὺν νόμον, / διασκοπῶν ἡδομαι [...]⁴⁰». Τόσο ο Ησίοδος όσο και Αριστοφάνης αναφέρονται στο τραγούδι του τζίτζικα. Ο Ησίοδος στο έργο του περιγράφει τις δουλειές του καλοκαιριού, περίοδο που όλη η φύση είναι ανθισμένη και παρέχει πλουσιοπάροχα τους καρπούς της στους ανθρώπους. Η περιγραφή διακρίνεται από μια λογική αλληλουχία των γεγονότων. Στον αντίποδα στο συγκεκριμένο χωρίο ο Αριστοφάνης περνάει από τον αυστηρό πεζό λόγο στην λυρική, προσφέροντας στο κείμενο ζωντάνια, παραστατικότητα και προκαλώντας στους θεατές αισθήματα ευθυμίας.

Στο σχολικό πρόγραμμα των παιδιών της Αθήνας ήταν και η μουσική και το τραγούδι. Έτσι, ο Αριστοφάνης μελετώντας τα χορικά λυρικά άσματα θα συνθέσει στη συνέχεια τα στάσιμα στις κωμωδίες του. Η μεγαλύτερη επίδραση όμως που δέχτηκε ο κωμικός ποιητής και που συνέβαλε στη μετέπειτα πορεία του ήταν από τον Αρχίλοχο, από την Πάρο. Από τον Αρχίλοχο, τον πατέρα του σκωπτικού ιάμβου θα υιοθετήσει την απλή λαϊκή γλώσσα και την τέχνη της σάτιρας επιφανών προσώπων.

Κατά τη διάρκεια της εφηβείας του ξεσπά στην Ελλάδα ο Πελοποννησιακός Πόλεμος (431-404 π.Χ.). Για τον Αριστοφάνη αφορμή του πολέμου αποτέλεσε το «μεγαρίτικο ψήφισμα». «Η αγανάκτηση του νεαρού λογοτέχνη για τον ιμπεριαλισμό του Περικλή δεν έχει όρια⁴¹». Πιστεύει πως ο Αθηναίος πολιτικός θα έπρεπε να εξοριστεί, όπως είχαν προτείνει οι Λακεδαιμόνιοι. Έχοντας βιώσει τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και τις ολέθριες συνέπειες του, παρουσιάζει στους θεατές τα δεινά που επέφερε ο πόλεμος, την εξαχρείωση των ηθών, την οικονομική καταστροφή και το θάνατο πολλών ανθρώπων. Ψέγει τους πολεμοκάπηλους που είναι υπεύθυνοι για τη συνέχεια του πολέμου και την καταστροφή των αγροτών. Στον αντίποδα, εξυμνεί τα οφέλη της ειρήνης και της απλής ζωής κοντά στην ύπαιθρο. Την εποχή του ποιητή, η αθηναϊκή κοινωνία αλλάζει και μετατρέπεται από αγροτική σε αστική, γεγονός που επιφέρει σημαντικές μεταβολές στην οικονομία, όπου πλέον κυριαρχούν οι εμπορικές συναλλαγές και όχι η εκμετάλλευση της γης. Οι αλλαγές αυτές δεν βρίσκουν σύμφωνο τον συντηρητικό Αριστοφάνη, που εναντιώνεται σε κάθε νεωτερισμό και υποστηρίζει πως οι συμπολίτες του πρέπει να επιστρέψουν στην καλλιέργεια των αγρών.

⁴⁰ Παππάς, 2016:248.

⁴¹ Σολομός, 1990:67.

Κύρια θέματα των κωμωδιών του ποιητή είναι η δημόσια ζωή της Αθήνας, η σάτιρα των δημαγωγών, των σύγχρονων πολιτικών, η επαναφορά της πολυπόθητης ειρήνης, οι κοινωνικές τάξεις, αλλά και το θέμα της παιδείας και της κακή επίδρασης των σοφιστών στα νέα παιδιά. Ο Αριστοφάνης επιδιώκει με τα έργα του να προφυλάξει τους Αθηναίους πολίτες. Ο ρόλος των κωμωδιών του είναι πρωτίστως παιδαγωγικός, καθώς προσπαθεί να δώσει σοφές συμβουλές στους πολίτες που θα τους βοηθήσουν να αποφύγουν τις άστοχες επιλογές.

«τὸν ἱερὸν χορὸν δίκαιόν ἐστι χρηστὰ τῇ πόλει
ξυμπαραινεῖν καὶ διδάσκειν ⁴²».

Ο ιερός Χορός στην πόλη πρέπει συμβουλές καλές
και σωστές να δίνει ορμήνιες.

«Ο Αριστοφάνης διατύπωσε την αποστροφή του προς τον πόλεμο, τον οποίον δεν έπαψε να διακωμωδεί, εκφράζοντας συγχρόνως την αγάπη του για την ειρήνη και τις φυσικές απολαύσεις της ζωής⁴³».

Εκτός από τη θέση του στα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα ο ποιητής περιγράφει και την ομορφιά της απλής ζωής. «Οι χαρές της ζωής με ειρήνη έξω από το άστυ, με όλους τους καρπούς και τα προϊόντα που έχει να δείξει η ελληνική γη είναι το προσφιλές θέμα του⁴⁴». «Ο κωμωδιογράφος υμνεί τις παλαιές παραδόσεις και την αρχαία παιδεία· εγκωμιάζει τον απλό αγρότη και τις φυσικές χαρές της ζωής⁴⁵».

Την εποχή που συντάσσει τις κωμωδίες του, οι αγρότες της Αττικής αποτελούν μια μερίδα πολιτών που έχουν πληγεί ανεπανόρθωτα από τον πόλεμο χάνοντας τις καλλιέργειες τους. Με την αρχή του εμφύλιου πολέμου και έπειτα, από την πρώτη εχθρική εισβολή των Λακεδαιμονίων στην Αττική το 431 π.Χ. οι αγρότες αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τη γη τους και να μεταβούν στην πόλη της Αθήνας. «Ο Αριστοφάνης περιγράφει στις κωμωδίες του την άθλια κατάσταση που βίωναν κλεισμένοι στα τείχη της Αθήνας⁴⁶».

⁴² Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, στχ 686-687.

⁴³ Παππάς, 1994:64.

⁴⁴ Καρώνη, 2003:36.

⁴⁵ Παππάς, 2016:37.

⁴⁶ Η αναγκαστική μεταφορά των αγροτών και των κατοίκων της αττικής υπαίθρου στην Αθήνα περιγράφεται από το Θουκυδίδη «Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἀκούσαντες ἀνεπίθοντό τε καὶ ἐσεκομίζοντο ἐκ τῶν ἀγρῶν παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τὴν ἄλλην κατασκευὴν ἢ κατ' οἶκον ἐχρῶντο, καὶ αὐτῶν τῶν οἰκιῶν καθαιροῦντες τὴν ξύλωσιν· πρόβατα δὲ καὶ ὑποζύγια ἐς τὴν Εὐβοίαν διεπέμψαντο καὶ ἐς τὰς νήσους τὰς ἐπικειμένας..... ἐπειδὴ τε ἀφίκοντο ἐς τὸ ἄστυ, ὀλίγοις μὲν τισιν ὑπῆρχον οἰκῆσεις καὶ παρὰ φίλων τινὰς ἢ οἰκείων καταφυγή, οἱ δὲ πολλοὶ

«καὶ πῶς σὺ φιλεῖς, ὃς τοῦτον ὄρων οἰκοῦντ' ἐν ταῖς πιθάκναισιν
καὶ γυπαρίοις καὶ πυργιδίοις ἔτος ὄγδοον οὐκ ἐλεαίρεις,
ἀλλὰ καθείρξας αὐτὸν βλίττεις⁴⁷»

«Και πῶς εσύ τον αγαπᾶς, που βλέποντας τον εδῶ κι οχτῶ χρόνια να ἔχει ως οικία τα πιθάρια, τις αετοφωλιές, τα ἄδεια μέρη των κάστρων και δεν τον λυπάσαι, ἀλλὰ τον κρατᾶς κλεισμένο και τον αρμέγεις;»

Οι Πελοποννήσιοι φτάνοντας στην Αττική βρίσκουν τη γη εγκαταλελειμμένη, κλέβουν τις σοδειές και καταστρέφουν τα ἀμπέλια και τα μπουστάνια. Οι αγρότες ζητούν μάταια ἀπὸ τον Περικλή να τους ἀφήσει να βγουν ἔξω ἀπὸ τα τείχη, θα ἀναγκαστοῦν να παραμείνουν κλεισμένοι στην Αθήνα. Η αστικοποίηση, ὅπως εἶναι εὐλόγο, ἐπιφέρει μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές, καθὼς δεν εἶχαν δημιουργηθεῖ οἱ κατάλληλες συνθήκες για την ἔνταξη των αγροτικῶν οικογενειῶν.

«κᾶν τιν' αὐτῶν γνῶς ἀπράγμον' ὄντα καὶ κεχηνότα,
καταγαγὼν ἐκ Χερρονήσου, διαλαβὼν ἀγκυρίσας,
εἴτ' ἀποστρέψας τὸν ὄμον αὐτὸν ἐνεκολήβασας⁴⁸»

Στους στίχους αὐτούς, παρμένους ἀπὸ το ἔργο, *Ἰππῆς* φαίνεται ο ἀναγκαστικός ξεριζωμὸς των αγροτικῶν οικογενειῶν ἀπὸ τη γη τους, ἀλλὰ και η κακεντρεχὴς συμπεριφορὰ των αστῶν με σκοπὸ την εκμετάλλευση των αγροτῶν.

Στα δεινὰ των αγροτῶν μετὰ τη δευτέρη ἐπίθεση του εχθροῦ, θα προστεθεῖ και ο λοιμὸς. «Μόλις μαζεύτηκε ξανά ο συρφετὸς των χωριανῶν μες στην πολιτεία, φανερώθηκαν και τα κρούσματα της ἀρρώστιας⁴⁹». Χιλιάδες ἄνθρωποι θα χάσουν τη ζωὴ τους μολυσμένοι. Ο Αριστοφάνης ὁμως δεν ἔκανε καμία ἀναφορὰ στα ἔργα του για την ἀρρώστια· ο ποιητὴς ἀναφέρεται μόνο στα γεγονότα που προκάλεσαν οἱ ἄνθρωποι και ὄχι σ' αὐτὰ που ἔστειλαν οἱ θεοί.

Σ' ὅλα τα ἔργα του ο κωμικὸς ποιητὴς μας παρουσιάζει τόσο τους αγρότες που ἐπιθυμοῦν την εἰρήνη, ὅσο και ἐκείνους που χάνοντας τα κτήματα τους χεираγωγήθηκαν ἀπὸ τους δημαγωγούς και πίστεψαν πως ο πόλεμος πρέπει να συνεχιστεῖ μέχρι την τελικὴ ἐξολόθρευση του ἀντιπάλου. Θεωρεῖ πως ο αγροτικὸς πληθυσμὸς πρέπει να ἀντιληφθεῖ τα πολιτικὰ παιχνίδια εἰς βάρος του και να αγωνιστεῖ για την επικράτηση της εἰρήνης. Οἱ αγρότες ἐξαιτίας της δουλειᾶς τους και της

τά τε ἔρῆμα τῆς πόλεως ὤκησαν καὶ τὰ ἱερά καὶ τὰ ἡρῶα πάντα πλὴν τῆς ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Ἐλευσινίου καὶ εἴ τι ἄλλο βεβαίως κληστὸν ἦν», Θουκυδίδης, *Ἱστορίαι*, Β 14, Β17

⁴⁷ Αριστοφάνης, *Ἰππῆς* στχ 792-793.

⁸ Αριστοφάνης, *Ἰππῆς* στχ 261-263.

⁴⁹ Σολομὸς, 1990:70.

απόστασης της υπαίθρου από την πόλη της Αθήνας, δεν συμμετείχαν πριν τον πόλεμο συχνά στις συνελεύσεις, συνεπώς η έλλειψη εμπειρίας στην πολιτική ζωή τους καθιστούσε εύκολα θύματα στα χέρια των δημαγωγών. Όταν κυριαρχήσει και πάλι η ειρήνη και επιστρέψουν οι αγρότες στην υπαίθρο και τη φιλήσυχη ζωή τους θα κατανοήσουν τι τους στέρησαν τόσο καιρό οι δημαγωγοί και οι υπεύθυνοι του πολέμου.

«εἰ δέ ποτ' εἰς ἀγρὸν οὗτος ἀπελθὼν εἰρηναῖος διατρίψῃ,
καὶ χῆδρα φαγῶν ἀναθαρρήσῃ καὶ στεμφύλῳ εἰς λόγον ἔλθῃ,
γνώσεται οἶων ἀγαθῶν αὐτὸν τῇ μισθοφορᾷ παρεκόπτου·
εἴθ' ἤξει σοι δριμύς ἄγροικος κατὰ σου τὴν ψῆφον ἰχνεύων.

ἄ σὺ γινώσκων τόνδ' ἑξαπατᾷς καὶ ὄνειροπολεῖς περὶ αὐτοῦ ⁵⁰»

Αν όμως αυτός γυρίσει κάποτε στα χωράφια του και χαρεί την ειρήνη, φάει πλιγούρι, πιεί τσίπουρο, θα ξαναπάρει θάρρος και θα καταλάβει πόσα αγαθά του στέρησες, ξεγελώντας τον με το θεσμό του μισθοφόρου. Και τότε, θα έρθει άγριος χωριάτης εναντίον σου ψάχνοντας την ψήφο που θα σου ρίξει. Εσύ όμως, τα ξέρεις αυτά και γι' αυτό τον εξαπατάς και τον πλανεύεις με όνειρα.

«Η μερίδα αυτή του αθηναϊκού λαού έλπιζε να πάρουν τέλος οι ταλαιπωρίες της και να ξαναχαρεί τη ζωή στην αττική υπαίθρο, είτε με την επίτευξη ειρήνης, είτε με την επιμονή ως τη συντριβή των αντιπάλων⁵¹». Η επιθυμία των αγροτών για σύναψη ειρήνης ή έστω εκχειρίδας με τους Λακεδαιμόνιους όξυνε ακόμη περισσότερο τη δύσκολη κατάσταση στην οποία βρισκόταν η Αθήνα, δημιουργώντας πολιτική αναταραχή. «Ο Αριστοφάνης προσέγγισε με ιδιαίτερη συμπάθεια τα αιτήματα του αγροτικού πληθυσμού και ανέδειξε επανειλημμένως στα έργα του τα σοβαρότατα προβλήματα που αντιμετώπιζε εξαιτίας της παρατεταμένης πολεμικής σύγκρουσης⁵²». Ο ποιητής θα παρουσιάσει τα προβλήματα τους και θα χαρακτηριστεί ως «εκπρόσωπος των δημοκρατικών αγροτών που αντιτίθεται στους ολιγαρχικούς (M. Croiset, *Aristophane et les partis à Athènes*, Paris 196)⁵³ ». Μέσα από τα έργα του περιγράφει την αλήθεια του κοινωνικού κόσμου της εποχής.

«δαιμόνια βουλόμενος
εἰς ἀγρὸν ἀνερπύσαι.

⁵⁰ Αριστοφάνης, *Τῆπῆς* στχ 804-808.

⁵¹ Σπυρόπουλος, 1997:20.

⁵² Μαρκαντωνάτος, 2011:481.

⁵³ Trédé, 2001:221.

ἦσθα γὰρ μέγιστον ἡμῖν κέρδος, ᾧ ποθουμένη,

πᾶσιν ὀπόσοι γεωργι-
κὸν βίον ἐτρίβομεν⁵⁴»

Ἐπιθυμώντας πολὺ
στους αγρούς να κυλιστώ.

Γιατί ἦσουν κέρδος μεγάλο για εμάς, ὦ πολυπόθητη,
για ὅλους ὅσους ζούσαμε γεωργική ζωή·

Στην πραγματικότητα ὁμως ὁ ποιητὴς δὲν ἀποτελεῖ φερέφωνο καμιάς προπαγάνδας. «Αγαπούσε κι ἐνδιαφερόταν μονάχα για τὴν Ἀθήνα του και για τὴν παλιά της παράδοση. Πουθενά – διαπιστώνει ἐξάλλου ὁ André Bellessort – δὲν πιστεύει στο ὀλιγαρχικὸ καθεστῶς⁵⁵». Ὁ ποιητὴς σατιρίζει τοὺς αγρότες μονάχα για να δηλώσει τὴ μεταστροφή τοὺς ἀπὸ ἀνθρώπους τῆς υπαίθρου σε ἀστούς. Συνεπῶς, ἐπιδιώκει να τοὺς νουθετήσῃ πρὸς ὄφελος δικὸ τοὺς και τῆς πατρίδας στα πλαίσια τοῦ διδακτικοῦ χαρακτήρα τῶν θεατρικῶν παραστάσεων. «Ὁ Ἀριστοφάνης θα ἀναλάβῃ να υπερασπίσῃ τὸν μέσο Ἀθηναῖο πολίτη, αὐτὸν που ἀγαπᾷ τὴ ζωή τῆς ἐξοχῆς και τὸν ἔρωτα, που μισεῖ τὸν πόλεμο, ἔχει ἀκόμη ἠθικὲς ἀξίες και ἐξακολουθεῖ να ἐμπιστεύεται τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα⁵⁶».

Μέσα ἀπὸ τὶς σωζόμενες κωμωδίες τοῦ ποιητῆ ἀντλούμε στοιχειῶδεις πληροφορίες για τὴ ζωή τῶν κατοίκων τῆς υπαίθρου. «Τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοφάνη ἐκτὸς ἀπὸ τὴν υψηλὴ καλλιτεχνικὴ ἀξία προσφέρει ἀφθονο υλικὸ για να γνωρίσουμε τὴ σκέψη τοῦ μέσου Ἀθηναῖοῦ στα δύσκολα χρόνια τοῦ πολέμου, καθὼς και λεπτομέρειες τῆς καθημερινῆς τοῦ ζωῆς⁵⁷». Ὅπως, ἀναφέρει και ὁ Fraceliere «ἡ ἀνάγνωση τῶν κωμωδιῶν τοῦ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπαραίτητο συμπλήρωμα στο ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ⁵⁸». «“Καθρέπτῃ τῆς ζωῆς” ἀποκαλοῦσαν οἱ Ἀρχαῖοι τὴν Ἀττικὴ Κωμῳδία για να δηλώσουν πόσο πιστὰ ἀπεικόνιζε τὴν ἀθηναϊκὴ μικροαστικὴ κοινωνία τοῦ 5^{ου} π.Χ.⁵⁹». Μέσα ἀπὸ τὶς κωμωδίες τοῦ ποιητῆ μαθαίνουμε για τὰ ἦθη και τὰ ἔθιμα, τὰ φιλοσοφικὰ και πνευματικὰ ἐπιτεύγματα, τὴν πολιτικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς. Ἐπιπλέον, ὅσον ἀφορᾷ τὴν αγροτικὴ ζωή, ἀντλούμε πληροφορίες για τὶς γεωργικὲς ἀσχολίες, καθὼς στις κωμωδίες κυριαρχοῦν ὅροι τῆς γεωργικῆς τέχνης. «Ἡ γεωργικὴ τέχνη

⁵⁴ Ἀριστοφάνης, *Εἰρήνη*, στχ 584-589.

⁵⁵ Σολομός, 1990:257.

⁵⁶ Παππᾶς, 2016:383.

⁵⁷ Χουρμουζιάδης, 1998:408.

⁵⁸ Fraceliere, 1974:550.

⁵⁹ Παππᾶς, 1994:64.

παρουσιάζεται στο κωμικό κείμενο ως οικουμενική τροφός, η οποία ευδοκίμει σε περίοδο ειρήνης, αποτελεί δε τη σύντροφο, την αδελφή και τη συνοδοιπόρο κάθε ανθρώπου⁶⁰».

Σε πολλές κωμωδίες του Αριστοφάνη οι ήρωες είναι αγρότες, όπως στα έργα *Άχαρνής*, *Ειρήνη*, *Νεφέλαι*, *Πλοῦτος*, ενώ σε άλλες κωμωδίες ο ποιητής δίνει ονόματα παρμένα από τη φύση και το ζωικό βασίλειο, όπως στους *Βατράχους*, στους *Σφήκες*, στους *Όρνιθες*. Πέρα από τις γνωστές κωμωδίες που έχουν σωθεί ο Αριστοφάνης έγραψε και άλλες δυο κωμωδίες με τίτλους *Γῆρας* και *Ἀνάγυρος*, όπου επικρατεί και πάλι η αγροτική ζωή. Στις κωμωδίες αυτές η Αθήνα παρακμάζει, τα χωράφια δεν είναι πλέον καρποφόρα και οι σοδειές τους δεν καθιστούν τον πληθυσμό αυτάρκη. Ωστόσο, δεν έχουμε επαρκείς πληροφορίες γι' αυτά τα δυο έργα που δεν σώζονται σήμερα. Τέλος, ένα ακόμη έργο του ποιητή που δεν σώζεται έχει τον τίτλο *Γεωργοί*.

Με τον Αριστοφάνη επιτυγχάνεται και το πέρασμα από την αρχαία στη μέση κωμωδία. «Ενώ οι ποιητές της Παλιάς Κωμωδίας έτειναν να επικεντρώνονται στα πιο γελοία χαρακτηριστικά των μύθων ή να τα χρησιμοποιούν ως μια υπολανθάνουσα πολιτική σάτιρα, οι ποιητές της Μέσης Κωμωδίας αφομοίωσαν τις πτυχές της Ελληνικής καθημερινής ζωής στις μυθολογικές ιστορίες, κάνοντας τες πιο “Αττικές” και “οικιακές”⁶¹».

⁶⁰ Ανδρουλιδάκης, 2018:50.

⁶¹ Shaw, 2010:8

3. Η ΣΧΕΣΗ ΤΩΝ ΚΩΜΙΚΩΝ ΗΡΩΩΝ ΜΕ ΤΗ ΦΥΣΗ, ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΖΩΙΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ

Α. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΩΜΩΔΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ ΚΑΙ ΟΙ ΚΩΜΙΚΟΙ ΗΡΩΕΣ ΑΓΡΟΤΕΣ

Οι ήρωες του Αριστοφάνη ανήκουν στη μεσαία κοινωνική τάξη και αγαπούν τη ζωή κοντά στη φύση. «Ο αριστοφανικός ήρωας είναι αηδιασμένος από τον πόλεμο και από τα δεινά που επισύρει, αγαπά την ειρήνη και τις χαρές της αγροτικής ζωής, αλλά, κυρίως, έχει απαυδήσει από την αδιαφορία και τον εγωισμό των συμπολιτών του⁶²». Μπροστά στα δεινά του πολέμου και την τραγική κατάσταση της Αθήνας, οι ήρωες του Αριστοφάνη είναι αποφασισμένοι να αντιδράσουν μόνοι τους, ενάντια στην πλειονότητα που είναι χειραγωγημένη από τους πολεμοκάπηλους που υπερασπίζονται τη συνέχεια του πολέμου. Σ' αυτόν τον δύσκολο αγώνα που έχουν, αν και η επανάσταση τους αρχικά φαίνεται ανόητη, στο τέλος κατορθώνουν να νικήσουν και να εξασφαλίσουν τη σωτηρία τη δική τους, αλλά πολλές φορές και όλης της πόλης. Στην έξοδο εμφανίζονται ανανεωμένοι, ευτυχισμένοι, ενώ παράλληλα συντελείται συνήθως ένας γάμος σε μια γιορτινή ατμόσφαιρα. «Αυτός ο μέσος πολίτης, ο οποίος όμως παραμένει αδιάφθορος και τίμιος, θα αντιμετωπίσει μόνος του κάθε ισχυρό αλαζόνα της εξουσίας⁶³». Με τον αγώνα τους για τη σωτηρία της πόλης ενσαρκώνουν τη νεότητα και την εξοχή. «Το πρόσωπο του σωτήρα φαίνεται να είναι μια επιβίωση του ίδιου του Διονύσου, ή ακόμη του εξάρχοντα κάποιου αρχαίου αγροτικού δρώμενου⁶⁴». Στην πραγματικότητα του οι ήρωες προβάλλουν έναν χαρακτήρα αντι-ήρωα, καθώς επιζητούν την απόλαυση των υλικών αγαθών και είναι ατομιστές.

Στην πλειονότητα των κωμωδιών του Αριστοφάνη συναντάμε ήρωες αγρότες. Όλοι τους έχουν ορισμένα κοινά γνωρίσματα, όπως τη χοντροκοπιά. Στους αγρότες αυτούς ο Αριστοφάνης θα δώσει τη δυνατότητα να αγωνιστούν εναντίον της αλαζονείας, της εξουσίας με κύριο όπλο τον τίμιο χαρακτήρα τους και στο τέλος να κυριαρχήσουν. «Στον Αριστοφάνη η πολιτική παίζει τον ρόλο της, γιατί οι γεωργοί, που με τον πόλεμο υπέφεραν τόσο σκληρά, ήταν προπάντων φορείς του πνεύματος της ειρήνης⁶⁵».

⁶² Παππάς, 2016:383-384.

⁶³ Παππάς, 1994:65.

⁶⁴ Παππάς, 1994:78.

⁶⁵ Lesky, 1985:609.

Η αναφορά στους αγρότες είναι εκτενής, είτε άμεσα παρουσιάζοντας τους ως ήρωες των έργων του, είτε έμμεσα με τις αναφορές στα λόγια των ηρώων του γι' αυτούς. «Ο ποιητής δεν τους ειρωνεύεται ούτε τους χλευάζει π.χ. για την άγνοιά τους στη ζωή στην πόλη, την άσχημη συμπεριφορά τους και τις γκάφες τους, όταν βρεθούν σε ένα νέο εξευγενισμένο αστικό περιβάλλον, την απλότητα και την αφέλεια τους, τους χοντροκομμένους τρόπους, την αδέξια ομιλία τους, την απεριποίητη εμφάνιση ή άλλα τέτοια χαρακτηριστικά τους, τα οποία οι θεατρικοί συγγραφείς του 4ου αιώνα θα εκμεταλλευτούν ξανά για κωμικούς σκοπούς⁶⁶». Ωστόσο, παρουσιάζει την αφέλεια της προκειμένου να δείξει πόσο εύκολα πέφτουν στην πλάνη των δημαγωγών:

«εἰ δὲ μὴ σὺ γ' οἴσθα κάττυμ', οὐδ' ἐγὼ χορδεύματα,
ὄστις ὑποτέμων ἐπώλεις δέρμα μοχθηροῦ βοῶς
τοῖς ἀγροίκουσιν πανούργως, ὥστε φαίνεσθαι παχύ,
καὶ πρὶν ἡμέραν φορῆσαι μεῖζον ἢν δυοῖν δοχμαῖν⁶⁷»

Αν εσύ δεν γνωρίζεις για σόλες, ούτε εγώ για λουκάνικα,
εσύ που κόβοντας με πονηριά δέρμα από βόδι φτενό το πουλούσες στους χωριάτες με
πονηριά, ὥστε να φαίνεται χοντρό. Μα πριν περάσει μια μέρα από όταν το φορούσαν
και γινόταν μεγαλύτερο δυο παλάμες και παραπάνω.

«τί δῆτα ταῦτ' οὐ μοι τότε ἠγορεύετε,
ἀλλ' ἄνδρ' ἀγροικὸν καὶ γέροντ' ἐπήρετε;⁶⁸»

Γιατί δε μου το λέγατε όμως τότε,
κι αφήσατε ένα γέρο, ένα χωριάτη
να πάρει ο νους του αέρα;

Παρουσιάζονται να ασχολούνται με ανώφελες υποθέσεις:

«ἄγροικος ὀργήν, κυαμοτρῶξ, ἀκράχολος⁶⁹»

Με χωριάτικό ὀργή, που μασάει κουκιά, ζοχαδιάρη

Ενώ, ταυτόχρονα είναι ξεροκέφαλοι, δυσκολεύονται να μάθουν:

«ἔς κόρακας, ὡς ἄγροικος εἶ καὶ δυσμαθῆς⁷⁰»

Αι στον κόρακα, χωριάτη, είσαι και χοντρόμυαλος
και είναι αμαθείς:

⁶⁶ Konstantakos, 2005:5.

⁶⁷ Αριστοφάνης, *Ιππῆς* στχ 315-318.

⁶⁸ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στχ 1456-1457.

⁶⁹ Αριστοφάνης, *Ιππῆς* στχ 41.

⁷⁰ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στχ 646.

«σκώπτων ἀγροίκως καὶ προσέτι λόγους λέγων

ἀμαθέστατ' οὐδὲν εἰκότας τῷ πράγματι⁷¹»

Σε κάποιες κωμωδίες εμφανίζονται εξαιρετικά εργατικοί, όπως στους *Σφήκες* που ο εκπρόσωπος των αγροτών είναι ο Εργασιώνας, ένα εργασιομάνης αμπελουργός.

«ἐκεῖν' ἐκεῖν' ἀνδρειότατόν γε τῶν ἐμῶν,

ὄτ' Ἐργασίωνος τὰς χάρακας ὑφειλόμην⁷²»

Ἡ πιο γενναία μου τούτη:

ἀπ' του Εργασίωνα κάποτε τ' ἀμπέλι

έκλεψα τ' ἀντιστύλια των κλημάτων

Ἡ εικόνα του εργασιομανή γεωργού στους *Σφήκες* ἔρχεται σε πλήρη ρήξη με εκείνη των αγροτών στο ἔργο *Πλοῦτος*. Εδώ, οι αγρότες επηρεασμένοι ἀπὸ την εποχή παρακμῆς της Αθήνας παρουσιάζονται ὡς ἄνθρωποι φυγόπονοι που ἐπιδιώκουν τα εὐκόλα και γρήγορα χρήματα. «Αναπόφευκτα εγκαταλείπεται ἡ χειρωνακτικὴ ζωὴ, ἡ ἀξιοποίηση τῆς γῆς, ὅσο και ἡ δυναμικὴ τῆς αγροτικῆς ἐνασχόλησης, που διδάσκει ἀσκήση, ἐπιμέλεια και ἠθικὴ⁷³». Παρόμοια εικόνα με τὴν εικόνα του ἀγρότη του *Πλούτου* ἔχει ἕνας ἀγρότης στὴν *Λυσιστράτη*. Ὁ ἀγρότης ἐμφανίζεται φτωχός, ρακένδυτος, θύμα του πολέμου, που ἔχασε ὅλη τὴν περιουσία του ἐξαιτίας των Βοιωτῶν παρουσιάζοντας ἔτσι τα καθολικὰ προβλήματα των αγροτῶν τῆς αττικῆς γῆς.

Μέσα ἀπὸ τις περιγραφές των αγροτῶν ὁ κωμικὸς ποιητὴς ἀντιπαράθετει τις διαφορές που ἔχουν με τους ἀστούς και τὴν ἀστικὴ ζωὴ γενικότερα. «Το κωμικὸ πρόσωπο ἀπὸ τὴν πόλη ἔχει ευστροφία, ἐνῶ το κωμικὸ πρόσωπο ἀπὸ τὸν ἀγρὸ ἔχει πονηριά⁷⁴». Τὴν ἀντιπαράθεση αὐτὴ οξύνει ἡ δυσκολία των αγροτῶν να προσαρμοστούν στις συνήθειες των πόλεων.

«Καίτοι δέδοικα πολλά· τούς τε γὰρ τρόπους

τούς τῶν ἀγροίκων οἶδα χαίρονται σφόδρα⁷⁵»

ἀν φοβάμαι για πολλά· γιατί γνωρίζω καλά τους χωριάτικους τρόπους,

που χαίρεστε πάρα πολύ

Ὁ ποιητὴς για να προβάλλει τὴν ἀκαλλώπιστη ἐνδυμασία των αγροτῶν που ἔρχεται σε πλήρη ρήξη με αὐτὴν των ἀστών, τους παρουσιάζει να ἔχουν ἕνα βίον εὐρωτιῶν (= βουτηγμένο στὴν βρωμιά, *Νεφέλαι*, στχ 44) και ἀκόρητο (=ἀτημέλητο,

⁷¹ Ἀριστοφάνης, *Σφήκες*, στχ 1320-1321.

⁷² Ἀριστοφάνης, *Σφήκες*, στχ 1200-1201.

⁷³ Ἀνδρουλιδάκης, 2018:83

⁷⁴ Ἀνδρουλιδάκης, 2018:3.

⁷⁵ Ἀριστοφάνης, *Ἀχαρνεῖς*, στχ 370-371.

συχ 44). Ταυτόχρονα όμως, η ζωή τους είναι ήδιστη (*Νεφέλαι*, συχ 43), δηλαδή ηδονική, γεμάτη σαρκικές απολαύσεις. Πέρα από την ατημέλητη εμφάνιση τους, οι άνθρωποι της υπαίθρου έχουν τα δικά τους ιδανικά και είναι πρόθυμοι να αγωνιστούν γι' αυτά.

«ἐπερειδόμεναι βαδίζετ' ἄδουσαι μέλος
πρεσβυτικόν τι, τὸν τρόπον μιμούμεναι
τὸν τῶν ἀγροίκων⁷⁶»

περπατήστε με τάξη, τραγουδώντας
και κάποιο σκοπό παλαικό

μιμούμενες με αυτόν τον τρόπο τους χωριάτες.

«Ο αγρότης κρατάει τις ρίζες τους, τις αρχές του πεισματικά, δεν εμπιστεύεται τις νέες συνθήκες ζωής, νιώθει και ζει απομακρυσμένος από την νέα τάξη πραγμάτων⁷⁷».

Πέρα από τα γνωρίσματα των αγροτών που παραθέτει ο Αριστοφάνης, σε πολλές κωμωδίες του πρωταγωνιστούν άνθρωποι της υπαίθρου. Μια από αυτές είναι οι *Ἀχαρνῆς*. Σ' αυτήν την κωμωδία, ο ποιητής περιγράφει τα προβλήματα των αγροτών προσφύγων που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την ύπαιθρο και να μεταβούν στην Αθήνα μετά την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου. «Το έργο αυτό πάλλεται από έναν έντονο αθυρόστομο διονυσιακό οίστρο⁷⁸». Η γη τους καταστράφηκε εξαιτίας των εχθρικών επιδρομών, οι άνθρωποι είναι δυστυχισμένοι και έχουν πέσει θύματα εξαπάτησης των δημαγωγών και των πολεμοκάπηλων. Τόσο ο κεντρικός ήρωας, όσο και ο χορός της κωμωδίας είναι αγρότες της Αττικής.

Ο Δικαιόπολις, ο ήρωας του έργου, ως αγρότης ανήκει στην κοινωνική ομάδα που έχει πληγεί περισσότερο από τις συνέπειες του εμφύλιου πολέμου, τους αγρότες της αττικής υπαίθρου. Είναι απογοητευμένος από την αθηναϊκή δημοκρατία. Το ίδιο του το όνομα (Δίκαιος + πόλις) αποδεικνύει την επιθυμία του για την επικράτηση της δικαιοσύνης στην πόλη του. Από την πρώτη παρουσίαση του επί σκηνής, που είναι φορτωμένος με τα τσουβάλια γεμάτα κάρβουνο, είναι εμφανής η επαρχιώτικη συμπεριφορά του. Στο πρόσωπο του συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά όλων των αγροτών, την αγνότητα και την παρορμητικότητα τους. «Τα κριτήρια, που ορίζουν τον ήρωά του, δεν περιλαμβάνουν τον πλούτο και την αριστοκρατική καταγωγή, αλλά την συμπεριφορά ενός κοινού συνηθισμένου πολίτη⁷⁹».

⁷⁶ Αριστοφάνης, *Ἐκκλησιάζουσαι*, συχ 277-279.

⁷⁷ Ανδρουλιδάκης, 2018:42.

⁷⁸ Καρώνη, 2005:84.

⁷⁹ Newiger & Hans & Joachim, 1957:18.

«έλθῃ μέλος εὐτονον, ἀγροικότερον.
ὡς ἐμὲ λαβοῦσα τὸν δημότην⁸⁰»
έλα με τραγοῦδι ζωηρό, χωριάτικό,
σ' ἔμενα με τον συντοπίτη σου

«Η χωριατιά του όμως παρουσιάζεται κάπως ήπια για να τονισθεί η αντίθεση με τους Αχαρνείς που διαθέτουν όλα τα τραχιά και δυσάρεστα γνωρίσματα του προσωπείου⁸¹». Ο Δικαιοπόλις παίρνει το θάρρος και πηγαίνει στην Πνύκα προκειμένου να προτείνει ειρήνη με την Σπάρτη. Καθώς, η πρόταση του απορρίπτεται και οι συμπολίτες του αδιαφορούν για την ειρήνη, δρα συμφεροντολογικά και συνάπτει ιδιωτική ειρήνη με τους Σπαρτιάτες, προκαλώντας το θυμό των καρβουνιάρηδων αγροτών των Αχαρνών. Έπειτα από την επίθεση των αγροτών των Αχαρνών εναντίον του, ο Δικαιοπόλις πείθει ένα μερίδιο τους για την ειρήνη. Στη συνέχεια κατορθώνει και πείθει όλους τους αγρότες που αποτελούν τον χορό της κωμωδίας. Στο τέλος του έργου, όλοι αγρότες θα είναι ελεύθεροι να γευτούν τους καρπούς της φύση χάριν στην επικράτηση της ειρήνης. Ο Δικαιοπόλις δεν παρουσιάζεται ως ένα φιλόπατρις που επιδιώκει το καλύτερο για την πατρίδα του, εντούτοις εμφανίζεται ως ένας άνθρωπος που στα πλαίσια των πολιτικών συγκρούσεων της πόλης του και του ατομικισμού αγωνίζεται για τη δική του προσωπική ευημερία. «Η ιδιωτική ειρήνη που συνάπτει ο Δικαιοπόλις...αποτελεί ύμνο στην προσωπική αυτοτέλεια του ανθρώπου. Η αυτονόμηση του πρωταγωνιστή ωστόσο λειτουργεί ως ηχηρότατη προειδοποίηση ότι η συνοχή της αθηναϊκής πόλης έχει επικίνδυνα κλονιστεί⁸²».

«σπονδὰς ποιήσαι πρὸς Λακεδαιμονίους μόνω
καὶ τοῖσι παιδίοισι καὶ τῇ πλάτιδι·
ὕμεῖς δὲ πρεσβεύεσθε καὶ κεγήνετε⁸³»

«Βασικό χαρακτηριστικό του Δικαιοπόλη είναι το αίσθημα της μοναξιάς μέσα σ' έναν κόσμο που έχει να πάψει να σκέφτεται σωστά⁸⁴». Μόνος του αποφασίζει ο ήρωας να συνάψει ειρήνη και μόνος του συμφεροντολογικά θέλει να γευτεί τα αγαθά της. Προκειμένου να πετύχει τον σκοπό του, την προσωπική του ευημερία δεν διστάζει να συμπεριφερθεί με απάτη και πονηριά. «Ο Δικαιοπόλις, αφότου έκλεισε την προσωπική του ειρήνη, δεν δείχνει καμία διάθεση να βγει και να νουθετήσει τους Αχαρνείς ή

⁸⁰ Αριστοφάνης, *Αχαρνείς*, στχ 674-675.

⁸¹ Conford, 1993:205.

⁸² Μαρκαντωνάτος, 2011:481.

⁸³ Αριστοφάνης, *Αχαρνείς* στ. 131-133.

⁸⁴ Σπυρόπουλος, 1997:21.

όποιον άλλον⁸⁵». Με αυτόν τον τρόπο ο ποιητής θέλει να δείξει πως δεν προβλέπει ένα ευοίωνο μέλλον για την Αθήνα, καθώς εξαιτίας του πολυετούς πολέμου με την Σπάρτη οι Αθηναίοι έχουν πάψει να αγωνίζονται συλλογικά για το καλό της πόλης τους, έχουν απομονωθεί από την πατρίδα, δεν είναι πλέον αλτρουιστές και ενδιαφέρονται για το ατομικό τους συμφέρον. Ο Αριστοφάνης παρουσιάζει έναν αγρότη, φαινομενικά χωρίς ισχύ που επιτυγχάνει να επαναστατήσει και να κερδίσει την προσωπική του ειρήνη, εκφράζοντας παράλληλα και τις πεποιθήσεις του ποιητή περί ειρήνης.

Ο χορός της κωμωδίας *Άχαρνεϊς*, αποτελείται από Αχαρνεϊς καρβουνιάρηδες. Οι άνθρωποι αυτοί έχουν υποφέρει από τα δεινά του πολέμου, όπως όλοι οι αγρότες της Αττικής γης. Οι Αχαρνεϊς καρβουνιάρηδες, δεν επιθυμούν την ειρήνη, καθώς τυφλωμένοι από το μίσος τους για τους Σπαρτιάτες, έχουν εξαπατηθεί από τους δημαγωγούς και έχουν πιστέψει πως αφού η γη τους έχει καταστραφεί ήδη, είναι ορθή η συνέχεια του πολέμου για να καταστρέψουν τον εχθρό ολοκληρωτικά. «Θρηγούν επίσης για τα χρόνια πού πέρασαν και τούς έκαμαν δυσκίνητους, και εκστομίζουν απειλές για τον άνθρωπο πού τόλμησε να κλείσει ειρήνη⁸⁶». «Ο χορός δεν είναι πολεμοκάπηλος σαν τον Λάμαχο ή τυχοδιώκτης σαν τους κάθε λογής πρέσβεις και τα λοιπά κοράκια που ψωμίζονται από τον πόλεμο —τις στρατιές των οποίων η κωμωδία μάς παρουσιάζει στον Πρόλογο. Οι γέροντες των Αχαρνών είναι κι αυτοί γνήσια θύματα του πολέμου, αλλά και του εαυτού τους, του χαρακτήρα τους, που είναι τόσο άκαμπος όσο και τα γέρικα σκέλη τους⁸⁷». Δεν επιθυμούν τον πόλεμο στην πραγματικότητα αν και η πρώτη εικόνα τους αυτό δείχνει, αλλά προσπαθούν να βρουν μια λύση για να επιστρέψουν στα χωράφια τους ή να εκδικηθούν τους εχθρούς που τους τα κατέστρεψαν.

Στην *Ειρήνη* ο ήρωας, ο Τρυγαίος προέρχεται και αυτός από τη μεσαία τάξη και συγκεκριμένα από τον κύκλο των αγροτών. Είναι ένας αμπελουργός, που έχει πληγεί από τα δεινά του εμφύλιου πολέμου, καθώς εξαιτίας των συνεχών εχθροπραξιών σταμάτησαν οι γεωργικές δουλειές και καταστράφηκαν οι ελαιώνες και οι αμπελώνες στην Αττική. Προκειμένου να αποκτήσει και πάλι τα αγαθά της ειρήνης και της αγροτικής ζωής θα αναζητήσει την Ειρήνη, ως θεότητα στον Όλυμπο. Ο ήρωας θα ανέβει σ' ένα γιγάντιο σκαθάρι, ώστε να μεταβεί στον Όλυμπο και να συναντήσει τον Δία. Το ίδιο το όνομα του δηλώνει το επάγγελμα του, ενώ ο τρύγος παραπέμπει στη

⁸⁵ Dover, 1978:130.

⁸⁶ Dover, 1978: 118.

⁸⁷ Πετρίδης, 2020.

χαρά που προκαλεί η αφθονία του κρασιού. Πέρα από την τρύγο των αμπελιών «με το όνομα του παρωδεί τον εαυτό της, η κωμωδία: τρυγωδία⁸⁸». Ο Τρυγαίος συγκεντρώνει στο πρόσωπο του τα καλά στοιχεία των αγροτών, είναι αλτρομιστής, μάχεται για την ειρήνη ολόκληρης της πόλης και αυτοπροσδιορίζεται ως ένας άνθρωπος που δεν είναι συκοφάντης και ανακατωσούρης

«Τρυγαῖος Ἀθμονεύς, ἀμπελουργὸς δεξιός,
οὐδ' συκοφάντης οὐδ' ἐραστὴς πραγμάτων⁸⁹»

Τρυγαίος, ἀπὸ το δῆμο
τῆς Ἀθμονίας, ἀμπελουργὸς πολὺ ἀξίος·

Φτάνοντας στον Όλυμπο βρίσκει μόνο τον Ερμή. Η Ειρήνη βρίσκεται φυλακισμένη σε μια σπηλιά, ενώ ο Πόλεμος χτυπάει στο γουδί του τις ελληνικές πόλεις. Ο Τρυγαίος κατορθώνει να απελευθερώσει την Ειρήνη με τη βοήθεια όλων των Ελλήνων. «Έτσι, ο Τρυγαίος δεν είναι απλό φερέφωνο μιας διορατικής μειοψηφίας, αλλά ο άνθρωπος, που στο θέατρο ολοκληρώνει το έργο που οι Αθηναίοι είχαν ήδη ξεκινήσει, σε ρεαλιστικό επίπεδο, να πραγματοποιήσουν με διαπραγματεύσεις⁹⁰». Η Ειρήνη εμφανίζεται συνοδευόμενη από την Οπώρα (σύμβολο της καρποφορίας) και τη Θεωρία (σύμβολο των εορτών). Στο τέλος του έργου, ο ήρωας αφού έχει απελευθερώσει την ειρήνη με τη βοήθεια όλων, παντρεύεται με την Οπώρα που «αντιπροσωπεύει τον αντίκτυπο της ειρήνης στην ύπαιθρο⁹¹», με έναν συμβολικό γάμο και προετοιμάζονται να ζήσουν ευτυχισμένοι στους αγρούς.

«δεῦρ', ὦ γύναι, εἰς ἀγρόν,
χῶπως μετ' ἐμοῦ καλῆ
καλῶς κατακείσει⁹²»

Έλα τώρα, γυναίκα, μαζί στο χωράφι,
κι ομορφούλα όπως είσαι,
όμορφα όμορφα πλάι μου να γέρνεις.

«Ο αγρότης Τρυγαίος συμβολίζει τον κόσμο της ειρήνης, όπου βασιλεύει η αγάπη και βλαστάνουν αμπέλια και συκιές (στχ 520-570)⁹³». Δεν είναι ο άνθρωπος που συνθηκολογεί, συνάπτει την ειρήνη ο ίδιος, αλλά είναι αυτός που την ελευθερώνει και

⁸⁸ Sommerstein, 1985:138,

⁸⁹ Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, στχ 190-191.

⁹⁰ Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, *Ειρήνη*, 1994:40.

⁹¹ Thiery, 1999:102.

⁹² Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, στχ 1329-1331.

⁹³ Παππάς, 2016:412.

τη φέρνει πρωτίστως στην πόλη του. Όλοι οι αγρότες είναι καλεσμένοι στο γλέντι για να χαρούν την αφθονία των καρπών και τα οφέλη της ειρήνης. «Όσοι εμπορεύονται ειρηνικέςπραμάτειες φέρνουν δώρα στον Τρυγαΐο, ο οποίος και τούς προσκαλεί στο γάμο- όσοι εμπορεύονται όπλα, εισπράττουν βρισιές και φεύγουν κακήν κακώς⁹⁴». Στο τέλος του έργου, έπειτα από τον γαμήλιο κόμο, ο ήρωας θα πάρει τη γυναίκα του και θα επιστρέψουν στην υπαίθρο. Από άσημος αμπελουργός μετατρέπεται σε ήρωας, καθώς φέρνει την ειρήνη στην πατρίδα του και απαλλάσσει τον κόσμο από τα δεινά του πολέμου.

Πέρα από τον κεντρικό ήρωα και ο χορός του έργου αποτελείται από αγρότες της Αττικής υπαίθρου. Αρχικά αποτελούνταν από Έλληνες αγρότες, προκειμένου να φανεί η συσπείρωση των Ελλήνων και η ειρηνική διαβίωση, οι οποίοι μάλιστα χαρακτηρίζουν τους εαυτούς τους «Πανέλληνες⁹⁵». Στο τέλος της κωμωδίας όμως, ο χορός αποτελείται αποκλειστικά από αγρότες Αθηναίους, καθώς ο ποιητής θέλει να επικεντρωθεί στον ερχομό της ειρήνης στην Αθήνα. Οι καταφρονημένοι γεωργοί που έχουν βιώσει τα δεινά του πολέμου και δεν είναι πολεμοκάπηλοι, σύσσωμοι τραγουδούν προς τιμήν της ειρήνης. Έχουν αγωνιστεί και οι ίδιοι όλοι μαζί, για να ελευθερώσουν την ειρήνη, παρά τα εμπόδια του Ερμή. Με την απελευθέρωση της ειρήνη οι αγρότες είναι ευτυχισμένοι, διότι η ζωή τους θα ανακτήσει τους φυσιολογικούς ρυθμούς και θα ζουν με ευημερία:

«ΔΡ. ὦ φίλτατ', ὦ Τρυγαΐ', ὅσ' ἡμᾶς τάγαθὰ
δέδρακας εἰρήνην ποήσας· ὡς πρὸ τοῦ
οὔδεις ἐπρίατ' ἂν δρέπανον οὐδὲ κολλύβου,
νυνὶ δὲ πέντε γ' αὐτὰ δραχμῶν ἐμπολῶ,
οὐκ ἂν πριαίμην οὐδ' ἂν ἰσχάδος μιᾶς.
Ο. Κ. τί δαὶ δεκάμνω τῷδε θώρακος κύτει
ἐνημμένῳ κάλλιστα χρήσομαι τάλας;
ὁδὶ δὲ τριδράχμους τοὺς κάδους εἰς τοὺς ἀγρούς⁹⁶»
Ποῦ εἶν' ὁ Τρυγαῖος; ΤΡΥ. Εἰδὼ 'μαι· ψήνω τσίχλες.
ΔΡΕ. Αγαπητέ Τρυγαίε, με την ειρήνη
που 'καμες, τί καλά μάς έχεις φέρει!
Ὡς χτες οὔτε λεπτό δεν ἔδινε ἕνας,

⁹⁴ Dover, 1978:189.

⁹⁵ Αριστοφάνης, *Εἰρήνη*, στχ. 302.

⁹⁶ Αριστοφάνης, *Εἰρήνη*, στχ. 1198-1226.

δρεπάνι ν' αγοράσει· σήμερα όμως
πουλώ πέντε δραχμούλες το ένα· ο φίλος,
τρεις δραχμές τους κουβάδες για τον κάμπο.

Στο τέλος του έργου αναγνωρίζουν την προσφορά του Τρυγαίου και τον χαρακτηρίζουν ως σωτήρα όλων των ανθρώπων:

«σωτήρ γάρ άπασιν άνθρωποις γεγένησαι⁹⁷».

γιατί έχεις γίνει σωτήρας όλων των ανθρώπων

Μέχρι το τέλος της κωμωδίας οι αγρότες θα μακαρίζουν τον Τρυγαίο.

«τίς οὖν ἂν οὐκ ἐπαινέσει-

εν ἄνδρα τοιοῦτον, ὅσ-

τις πόλλ' ἀνατλάς ἔσω-

σε τὴν ἱερὰν πόλιν;

ὥστ' οὐχὶ μὴ παύσει ποτ' ὄν

ζηλωτὸς ἅπασιν⁹⁸»

Ποιος δε θα επαινέσει

έναν τέτοιο άνδρα, ο οποίος

έργο μεγάλο έκανε,

κοπίασε, κι έσωσε

αυτή την πόλη την ιερή;

γι' αυτό, Τρυγαίε, δεν θα πάψεις ποτέ

να είσαι ζηλευτός απ' όλους.

Στο έργο του Αριστοφάνη *Νεφέλαι* κεντρικός ήρωας είναι και πάλι ένας αγρότης, ο Στρεψιάδης. Ο Στρεψιάδης είναι ένας χωριάτης που αναπολεί την γλυκιά ζωή στη φύση (στχ 43-52)

«έμοι γάρ ἦν ἄγροικος ἥδιστος βίος

εὐρωτιῶν, ἀκόρητος, εἰκῆ κείμενος,

βρύων μελίτταις καὶ προβάτοις καὶ στεμφύλοις⁹⁹»

γλυκιά ζωή χωριάτικη εγώ ζούσα,

όλη ακαταστασία, λιγδιά και σκόνη,

μέσα σε αρνιά, μελίσσια και πυρήνα.

⁹⁷ Αριστοφάνης, *Εἰρήνη*, στχ 914.

⁹⁸ Αριστοφάνης, *Εἰρήνη*, στχ 1033-1036.

⁹⁹ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στχ 43-45.

Ο ήρωας έχει παντρευτεί μια γυναίκα της πόλης, γνήσια Αθηναία που ανήκει στην παλιά αριστοκρατική τάξη. Η σύζυγος του είναι μια ξιπασμένη γυναίκα που έχει κακομάθει το γιό τους. Επειδή, ο Στρεψιάδης έχει παντρευτεί μια αστή δεν κατατάσσεται σε μια κατηγορία, ούτε σ' αυτήν των αγροτών, ούτε σ' αυτήν των αστών. Ένα ακόμη στοιχείο που δυσχεραίνει την κατάταξη του είναι το γεγονός ότι δεν έχει διευκρινιστεί η μόνιμη κατοικία του. Στον στίχο 138 δίνει την εντύπωση ότι μένει στην ύπαιθρο:

«τηλοῦ γὰρ οἰκῶ τῶν ἀγρῶν¹⁰⁰»

Με συγχωρεῖς γιατί ζω πέρα στα χωράφια.

Από την άλλη πλευρά το γεγονός ότι η κατοικία του είναι δίπλα από το φροντιστήριο του Σωκράτη αποδεικνύει ότι μένει στην πόλη. Συνεπώς, ο Στρεψιάδης έχει αποχωριστεί τη ζωή στην ύπαιθρο που τόσο αγαπούσε και βρέθηκε στο κέντρο της δημοκρατικής Αθήνας. «Η έμφαση της αντίθεσης υποδηλώνει κάτι περισσότερο από νοσταλγία και αποσκοπεί στο να προσελκύσει την προσοχή σ' αυτήν την αντίθεση μεταξύ πόλης και υπαίθρου, ένα από τα σύμβολα των μεταβατικών τελετών¹⁰¹». «Είναι ακριβώς αυτή η αντιπαράθεση και η αντίθεση ανάμεσα στην αγένεια του ρουστίκ και στη φινέτσα της κυρίας της πόλης που παράγουν το κωμικό αποτέλεσμα. Ο Στρεψιάδης, ο απεριποίητος και βρωμερός αγροίκος με την κομψή αρωματισμένη κυρία στο πλευρό του, είναι ο πρόδρομος των μεταγενέστερων κωμικών αγροίκων, όπως ο Strabax στον Πλάυτο, στο έργο *Truculentus*, ο οποίος, τυλιγμένος στα χωριάτικα ρούχα του, κατευθείαν από την αγροτική δουλειά και με τη γη να μυρίζει και τη βρωμιά να κολλάει ακόμα στο κορμί του, πηγαίνει να διασκεδάσει με μια έξυπνη εταίρα της πόλης¹⁰²». Οι αγρότες δεν συμπεριλαμβάνουν τον Στρεψιάδη σαν ένα χωριάτη όπως εκείνους, καθώς ναι μεν νοσταλγεί την αγροτική ζωή, ωστόσο εκείνος έχει γίνει πλέον ένας αστός που παραπονιέται για τον γάμο του με μια πλούσια γυναίκα και για τα χρέη του. Από την άλλη πλευρά για τους αστούς ο Στρεψιάδης παραμένει ένας χωριάτης με περιθωριακό χαρακτήρα. Για τον Στρεψιάδη η γη είναι μια θεότητα, που εξασφαλίζει στους ανθρώπους την επιβίωση και την οποία τιμά και σέβεται, καθώς ορκίζεται σ' αυτή.

«ὦ Γῆ, τοῦ φθέγματος· ὡς ἱερὸν καὶ σεμνὸν καὶ τερατῶδες¹⁰³»

¹⁰⁰ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στχ 138.

¹⁰¹ Bowie, 2005:112.

¹⁰² Konstantakos, 2005:6.

¹⁰³ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στχ 364.

Ω Γη, τί φωνή! Τί φωνή
και ιερή και σοβαρή και τερατώδες!

Ο ποιητής μας τον παρουσιάζει λίγο ανόητο και ευκολόπιστο, όπως όλους τους αγρότες, καθώς ο Σωκράτης θα καταφέρει να τον ξεγελάσει. Ο κωμικός ήρωας θα πιστέψει ότι ο γιος του θα καταφέρει να τον απαλλάξει από τα χρέη του, αφού μάθει πρώτα τα ρητορικά τερτίπια κοντά στον φιλόσοφο.

Ο διαχωρισμός ανάμεσα στην ύπαιθρο και στην πόλη που καταβάλλει τον Στρεπιάδη, μεταλαμπαδεύεται και στον γιο του. Ο γιος του έχει ένα όνομα που αποδεικνύει τον συμβιβασμό μεταξύ της υπαίθρου και της αστυφιλίας. Το πρώτο συνθετικό του ονόματος του παραπέμπει στην αγροτική ιδιότητα του παππού του (Φειδ-), ενώ το δεύτερο συνθετικό στην αριστοκρατική καταγωγή της μητέρας του (-ιπ). Ο Στρεπιάδης ονειρεύεται για τον γιό του, ότι θα φύγει από την οικία τους και θα βόσκει αιγοπρόβατα στη φύση φορώντας προβιά, ενώ αντίθετα η μητέρα του τον βλέπει ως μελλοντικό ιππέα στα Παναθήναια ντυμένο με χιτώνα στο χρώμα του κρόκου.

«ὄταν σὺ μέγας ὦν ἄρμ' ἐλαύνης πρὸς πόλιν,
ὥσπερ Μεγακλῆς, ξυστίδ' ἔχων.» ἐγὼ δ' ἔφην·
«ὄταν μὲν οὖν τὰς αἴγας ἐκ τοῦ φελλέως,
ὥσπερ ὁ πατήρ σου, διφθέραν ἐνημμένος ¹⁰⁴»

ὄταν γίνει μέγας, θα τρέχει στην πόλη πάνω σε ἄρμα, ,
ὡπως ακριβῶς ο Μεγακλής, ἔχοντας χιτώνα ξυστίδα». ἐγὼ ὁμως ἔλεγα:

«ὄταν λοιπὸν τις κασίκες ἀπὸ το Φελλέα,
ὡπως ακριβῶς ο πατέρας σου, θα τις σαλαγᾶς φορώντας κάπα.

Ο γιος του ὁμως παρουσιάζει περισσότερα αστικά γνωρίσματα, θα γεμίσει χρέη τον πατέρα του εξαιτίας της ενασχόλησης του με τον ιππόδρομο. Δεν αντέχει τη χοντροκοπιά του πατέρα του και δεν ενδιαφέρεται για τις παλιές ηθικές αξίες.

Στον *Πλοῦτο* κυρίαρχο ρόλο παίζει για ἄλλη μια φορά ἕνας αγρότης. Ο αγρότης Χρεμύλος εἶναι ἕνας φτωχός, τίμιος ἄνθρωπος, καλὸς πατέρας, σύζυγος και αφέντης. Εἶναι γεμάτος ὁμως χρέη. Στην πορεία της ζωῆς του επειδὴ εἶδε ὅτι η τιμιότητα του δεν τον ωφέλησε, πῆγε στο μαντεῖο των Δελφῶν προκειμένου να πάρει χρησμό για το αν θα πρέπει ο γιος του να γίνει ἄδικος, ὥστε να αποκτήσει πολλὰ αγαθὰ και να γίνει ευτυχισμένος. Ἐπειτα ἀπὸ τον χρησμό του Απόλλωνα στο μαντεῖο των Δελφῶν,

¹⁰⁴ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στχ 69-73.

αποχωρεί και οδηγεί τον ήρωα του έργου, τον τυφλό Πλούτο στον Ασκληπιό προκειμένου να ανακτήσει την όραση του και να προσφέρει στη συνέχεια πλούτο στους τίμιους ανθρώπους. Ο Χρεμύλος εκπροσωπώντας τους αγρότες παρουσιάζεται ως ένας δίκαιος, έντιμος και γενναιόδωρος άνθρωπος, που είναι διατιθέμενος να προστατεύσει τον Πλούτο, καθώς δεν θα τον κρύψει για να ανήκει μόνο στον ίδιο ούτε θα τον κακομεταχειριστεί. «Ο Χρεμύλος απεικονίζεται ή (αυτό- απεικονίζεται) υποδειγματικός τηρεί τους όρκους του (61), είναι οικονόμος (245) και δεν υπάρχει καλύτερος απ' αυτόν στην ηθική συμπεριφορά (104-6) ή σε οικονομικά ζητήματα (247 κ.εξ.)¹⁰⁵».

Πέρα από τον κεντρικό ήρωα οι αγρότες αποτελούν μια σημαντική κοινωνική ομάδα στο έργο. Ο Αριστοφάνης δείχνει τη συμπάθεια του προς αυτούς· όταν αποφασίζει ο Πλούτος να μοιράσει τα χρήματα, ο Χρεμύλος στέλνει τον δούλο του να ειδοποιήσει πρώτα τους αγρότες, ώστε να πάρουν πρώτοι το μερίδιό τους. Οι αγρότες είναι εκείνοι οι οποίοι αγωνίζονται περισσότερο από όλους στα κτήματα τους για να κερδίσουν τα προς το ζην τους και ταλαιπωρούνται.

«εὐρήσεις δ' ἴσως
ἐν τοῖς ἀγροῖς αὐτοῦς ταλαιπωρουμένους,—
ὅπως ἂν ἴσον ἕκαστος ἐνταυθοῖ παρῶν
ἡμῖν μετάσχη τοῦδε τοῦ Πλούτου μέρος¹⁰⁶»

Μόλις μαθαίνουν τα νέα οι αγρότες, είναι έτοιμοι να τρέξουν να προστατεύσουν τον Πλούτο. «Συνάμα, παρουσιάζεται η κοινωνική θέση των αγροτών, οι οποίοι οραματίζονται τον εύκολο πλουτισμό και το άκοπο κέρδος¹⁰⁷». Παράλληλα, Αριστοφάνης παρουσιάζει στοιχεία της αθηναϊκής κοινωνίας, αφού μέσα από τα λόγια του Χρεμύλου είναι ορατό, ότι οι χειρωνακτικές εργασίες παραγκωνίζονται πια.

B. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΩΜΙΚΩΝ ΗΡΩΩΝ ΜΕ ΤΟ ΖΩΙΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ

Εκτός από τους ήρωες που ασχολούνται με τις γεωργικές διαδικασίες ή κατάγονται από αγροτικές οικογένειες, στα έργα του Αριστοφάνη εμφανίζονται και αστοί ήρωες

¹⁰⁵ Bowie, 2005:270.

¹⁰⁶ Αριστοφάνης, *Πλούτος*, στχ 223-226.

¹⁰⁷ Ανδρουλιδάκης, 2018:83.

που όμως είτε παρουσιάζουν χαρακτηριστικά ζώων, είτε επιδιώκουν να μεταμορφωθούν σε ζώα και να ζήσουν σ' ένα φυσικό περιβάλλον. «Ο ζωολάτρης κωμωδιογράφος θα δώσει με τον καιρό λογοτεχνική φόρμα σε λογίων κραυγές και σκουξιές του δάσους και του βάλτου¹⁰⁸». Με την μεταμόρφωση των ανθρώπων σε ζώα το κοινό αναβιώνει τα έθιμα του κώμου και της φαλλοφορίας.

Οι *Σφήκες* είναι μια κωμωδία, όπου συνυπάρχουν στοιχεία του ανθρώπινου πολιτισμού και του ζωικού βασιλείου. Σ' αυτήν την κωμωδία δεν έχουμε κάποιον ήρωα αγρότη. Ωστόσο, ο Φιλοκλέωνας, ένας Αθηναίος δικομανής που έρχεται σε ρήξη με το γιο του, είναι ένας άνθρωπος στον οποίο συνυπάρχουν τόσο ανθρώπινα στοιχεία, όσο και στοιχεία ζώων. Τα χαρακτηριστικά ζώου του αποδίδονται από τον ποιητή προκειμένου να συμβολίσουν τη χαμένη νεότητα του. Κατά τη διάρκεια των αγώνων του ο Φιλοκλέωνας παρομοιάζεται με διάφορα ζώα. Ο δούλος Ξανθίας τον αποκαλεί πεταλίδα (συχ 105), μέλισσα (συχ 107), μπάμπουρα (συχ 107), κάργια (συχ 129). Ο άλλος δούλος, ο Σωσίας τον χαρακτηρίζει ποντίκι (συχ 140) και ο γιός του, ο Βδελυκλέων σπουργίτι (συχ 207), ενώ ο ίδιος ο Φιλοκλέωνας αποκαλεί τον εαυτό του γάτα (συχ 363), προκειμένου να αποδώσει τη διττή του φύση ως οπλίτης όταν αποστάτησε η Νάξος, αλλά και ως μέλος της αγρίας φύσης. Πέρα από τους χαρακτηρισμούς, ο Φιλοκλέωνας έχει ένα σπίτι διπλά στο ακρογιάλι για να έχει πάντοτε διαθέσιμα βότσαλα για τις δίκες («αίγιαλὸν ἔνδον τρέφει¹⁰⁹»). «Η παράξενη αυτή συζυγία αντανακλά το πως μέσα στον πολίτη περιέχεται το ζώο, ενώ ο συμβολισμός της θάλασσας θ' αποδεχτεί σημαντικότερος στο τέλος του έργου¹¹⁰». Επιπλέον, ο Φιλοκλέωνας εμφανίζεται ως ένα έντομο και μέλος των σφηκών. Η σφήκα στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία χαρακτηρίζεται «ζώον πολιτικόν και ως σκληρός πολεμιστής¹¹¹». Στο τέλος της κωμωδίας, ο Φιλοκλέωνας αφού θα ξαναγιώσει, θα επιστρέψει στην άγρια φύση, τη φυσική κατοικία του ως μέλος του ζωικού βασιλείου.

Πέρα όμως από τον Φιλοκλέωνα και τη διττή φύση του, στοιχεία ζώου έχει και ο χορός της κωμωδίας. Το έργο αυτό έχει πάρει το όνομα του από τον χορό των Ηλιαστών δικαστών που παρομοιάζεται με ένα σμήνος από σφήκες, προκειμένου να δείξει ο ποιητής πόσο σκληροί ήταν οι δικαστές. Η απόδοση των Ηλιαστών και ως σφήκες αποδεικνύεται από το γεγονός ότι οι δούλοι και ο Βδελυκλέων τους απωθούν τόσο με

¹⁰⁸ Σολομός, 1990:98.

¹⁰⁹ Αριστοφάνης, *Σφήκες*, συχ 110.

¹¹⁰ Bowie, 2005:94.

¹¹¹ Bowie, 2005:94.

βρισιές σαν να απευθυνόντουσαν σε ανθρώπους, όσο και με κλαδιά και καπνό, όπως δηλαδή θα αντιμετώπιζαν ένα σμήνος από σφήκες:

«ΒΔ. παῖε, παῖ', ὦ Ξανθία, τοὺς σφήκας ἀπὸ τῆς οἰκίας.

ΞΑ. ἀλλὰ δρῶ τοῦτ'. ΒΔ. ἀλλὰ καὶ σὺ τῦφε πολλῶ τῶ καπνῶ.¹¹²»

ΒΔΕ. Χτύπα, βρε Ξανθία, τις σφήκες· διώξ' τους ἀπ' το σπίτι· μπρος!

ΞΑΝ. Τί ἄλλο κάνω;

ΒΔΕ., στον ἄλλο δούλο.

Κι ἐσύ ζώσ' τους, πνίξ' τους μέσα στον καπνό.

Οι ἴδιοι οἱ Ηλιαστές παρουσιάζουν τοὺς εαυτοὺς τοὺς ὡς γνήσιους ἀπογόνους τῆς Ἀττικῆς, ὡς γενναίους πολεμιστές που αντιμετώπισαν τοὺς ἐχθροὺς τῆς πατρίδας, πολεμώντας με δόρατα, ὡπως ἀκριβῶς κάνουν οἱ πολεμιστές, ἀλλὰ παράλληλα αυτοπροσδιορίζονται ὡς σφήκες καὶ τὴν πόλη τοὺς τὴν παρομοιάζουν με σφηκοφωλιές.

«ὠφελῆσαν ἐν μάχαισιν, ἠνίκ' ἦλθ' ὁ βάρβαρος,
τῶ καπνῶ τύφων ἄπασαν τὴν πόλιν καὶ πυρπολῶν,

.....

μηδὲν Ἀττικοῦ καλεῖσθαι σφηκὸς ἀνδρικότερον¹¹³».

«καὶ ὅταν ἦρθε ὁ ἐχθρὸς θέλοντας νὰ χαλάσει ὅλες τις σφηκοφωλιές μας
πυρπολοῦσε ολόκληρη τὴν πόλη καὶ τὴ γέμιζε καπνό.

.....

Το πιο γενναίό πλάσμα στον κόσμο εἶναι ἡ σφήκα ἡ αττικὴ»

Ἀκόμη, ἰσχυρίζονται ὅτι ἔχουν πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικά με τις σφήκες: εἶναι ἀψίκοροι, τσινιάρηδες, ἀλλὰ παράλληλα ἔχουν υιοθετήσει καὶ τοὺς ἴδιους τρόπους συμπεριφοράς, καθὼς μαζεύονται ὅλοι μαζί σε μάζες καὶ πηγαίνουν στα δικαστήρια καὶ στο ὠδεῖο, ἐνῶ γιὰ νὰ εξασφαλίσουν τὴν τροφή τοὺς τσιμπάνε με το «κεντρί» τοὺς, ὡπως οἱ σφήκες (στχ 1101-1113).

«πολλαχοῦ σκοποῦντες ἡμᾶς εἰς ἅπανθ' εὐρήσετε
τοὺς τρόπους καὶ τὴν δίαιταν σφηξίν ἐμφερεστάτους¹¹⁴»

Ἀν σκεφτεῖς καὶ το ξετάσεις, θά' βρεις ὅτι σε ὅλα εμεῖς,
στις συνήθειες καὶ στὴ γνώμη, σφήκες εἴμαστε σωστές.

¹¹² Ἀριστοφάνης, *Σφήκες*, στχ 456-457.

¹¹³ Ἀριστοφάνης, *Σφήκες*, στχ 1078-1079, 1090.

¹¹⁴ Ἀριστοφάνης, *Σφήκες*, στχ 1102-1103.

Συνεπώς, «ο χορός των Σφηκῶν ενώ ξεκινά ως μια ομάδα αδύναμων γερόντων, στη συνέχεια μεταμορφώνεται σε επιθετικές σφήκες και καταλήγουν ως νηφάλιοι σχολιαστές της δράσης¹¹⁵». «Όπως στην σφήκα, έτσι και στον άνθρωπο υπάρχει μια ένταση ανάμεσα στην άγρια φύση, που τον βοηθά να προστατέψει την κοινωνία του, και τον πολιτισμό, που του επιτρέπει να κάνει το ίδιο με την τάξη και τον ορθολογισμό¹¹⁶».

Άλλη μια κωμωδία όπου κυριαρχούν η φύση και τα πλάσματα του ζωικού βασιλείου είναι οι *Όρνιθες*. Οι ήρωες του έργου αρχικά δίνουν την εντύπωση Αθηναίων πολιτών που δεν έχουν καμία επαφή με τη φύση, τον αγροτικό κόσμο και τα ζώα. Από την πρώτη κιόλας σκηνή του έργου όμως, ο Πισθέταιρος και ο Ευελπίδης εμφανίζονται σε μια ήρεμη τοποθεσία κοντά στη φύση δίπλα σ' ένα δέντρο. Στην τοποθεσία αυτή, περιμένουν τον Τηρέα, έναν τσαλαπετεινό που θα τους συμβουλευσει για τη μετάβαση τους σ' έναν τόπο μακριά από την Αθήνα. Επιδιώκουν να φύγουν μακριά από την πόλη και να ιδρύσουν μια νέα πόλη κοντά στα πτηνά, στην ηρεμία και τη γαλήνη της φύσης. Μεταβαίνουν από τον πραγματικό κόσμο στον κόσμο της φαντασίας και συγκεκριμένα σε μια πολιτεία πουλιών, συμβολίζοντας την επιθυμία όλων των Αθηναίων να ξεφύγουν από την εμπόλεμη πόλη και να αναζητήσουν ένα φιλειρηνικό τόπο. Στα χέρια τους έχουν πουλιά, προκειμένου να τους κατευθυνθούν στην πόλη των πουλιών. Φτάνοντας εκεί, θα έρθουν σε ρήξη με τα πτηνά, που αποτελούν τους αυτόχθονες του τόπου, θέλοντας να εγκαθιδρύσουν τη δική τους πολιτεία.

Καθώς, καταφέρνουν να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των πουλιών και να αποδείξουν έμπρακτα τις καλές προθέσεις τους, στην παράβαση οι δυο ήρωες του έργου θα μεταμορφωθούν και οι ίδιοι τους σε πουλιά και θα εγκαινιάσουν τη νέα πόλη, τη Νεφελοκοκκυγία (την κατοικία των κούκων στις νεφέλες). Το ανθρώπινο είδος ταυτίζεται και γίνεται ένα με τα ζώα. Η Νεφελοκοκκυγία αποτελεί τον τόπο μεταξύ των πουλιών και των ανθρώπων, μια ουτοπική τοποθεσία, όπου οι άνθρωποι αναζητούν μια ευτυχισμένη ζωή, κοντά στη φύση και μακριά από την Αθήνα και τη νοσηρή πραγματικότητα που έχει δημιουργηθεί εκεί. Στην ουσία μοιάζει να είναι ένας τόπος διαφυγής, αλλά όχι η γη της Επαγγελίας.

Πέρα από τους κεντρικούς ήρωες στους *Όρνιθες*, ένας ακόμη ήρωας που στο πρόσωπο του ενώνονται το ανθρώπινο στοιχείο και το ζωικό βασίλειο, είναι ο Τηρέας.

¹¹⁵ Παππάς, 2016:409.

¹¹⁶ Bowie, 2005:106.

Ο Τηρέυς ήταν ένας βασιλιάς της Δαυλίδας ή της Θράκης που μεταμορφώθηκε από τον Δία σε τσαλαπετεινό, όταν έφαγε χωρίς να το γνωρίζει τον ίδιο του τον γιο. Ο Τηρέυς εμφανίζεται στην κωμωδία σαν ένας τσαλαπετεινός που διατήρησε τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά του και τις συνήθειες του, καθώς εξακολουθεί να έχει στην δούλεψη του δούλους.

«δεῖται γὰρ ὄρνις καὶ διακόνου τινός;

ΘΕ. οὗτός γ', ἄτ', οἶμαι, πρότερον ἄνθρωπός ποτ' ὦν¹¹⁷»

Γιατί τα ὄρνια χρειάζονται κάποιον υπηρέτη

Αυτός μόνο, τα άλλα όχι, νομίζω, επειδή ήταν προηγουμένως άνθρωπος
«Η λογική της κωμωδίας ανταποκρίνεται σ' εκείνην του μύθου: με το που γίνεται ανθρωποφάγος ο Τηρέυς μεταμορφώνεται σε πτηνό · ο ήρωας μεταμορφωμένος σε πτηνό, γίνεται ανθρωποφάγος¹¹⁸».

Πέρα από τους ήρωες, ο χορός της κωμωδίας στο συγκεκριμένο έργο αποτελείται από ένα πλήθος πουλιών. Συνολικά πρόκειται για 24 διαφορετικά είδη: πετροπέρδικα, λιβαδοπέρδικα, αγριόπαπια, αλκύονα, περιγιαλίτης, κουκουβάγια, τρυγόνα, τσιγλογέρακας, κυριαρίνα, κικινέξι, σουράδα, καλογιάννο, τσίχλα, τσιγλογέρακα, λυκόρνιο, σιταρίθρα, κεφαλά, βουτηχτάρα, μούφο, κούκο, φάσσα, περιστέρι, γερανό κλπ. Τα πουλιά αυτά έχουν την όψη πραγματικών πουλιών, δηλαδή εμφανίζονται με πολύχρωμα φτερά και ράμφη, αλλά ωστόσο συγκεντρώνουν τα χαρακτηριστικά των Αθηναίων πολιτών. «Είναι υποψιάρικα, πεισματάρικα, άβουλα και απλοϊκά, μ' αρκετή δόση ραγιαδισμού και Sklavenmoral – στολισμένα κοντολογίς μ' όλα τα ψεγάδια του αθηναϊκού λαού¹¹⁹». Επρόκειτο συνεπώς, για έναν ζωόμορφο χορό που θα γέμιζε την σκηνή ζωντάνια με τα πολύχρωμα κουστούμια και φτερά.

Εν κατακλείδι, όλοι οι ήρωες του ποιητή αγρότες, αστοί επιθυμούν τη ζωή κοντά στην ύπαιθρο, είτε δουλεύοντας σ' αυτήν είτε αποτελώντας μέρος της (χάρη στη ζωόμορφη εμφάνιση τους), εκεί θα ζήσουν με ευημερία και θα έχουν τη δυνατότητα ακόμη και να αποκτήσουν υπερφυσικές δυνατότητες (όπως στους *Όρνιθες* που οι ήρωες μεταμορφώθηκαν σε πουλιά). «Το grotesque αποτελεί τη συνύπαρξη ανθρώπινου, υπανθρώπινου και υπερανθρώπινου στοιχείου, αποκαθιστώντας έτσι τη σχέση ανάμεσα στις εσωτερικές δυνάμεις του ζωικού και φυσικού κόσμου, αλλά και

¹¹⁷ Αριστοφάνης, *Όρνιθες*, στχ 74-75.

¹¹⁸ Auger, 1979:84.

¹¹⁹ Σολομός, 1990:222.

αυτή ανάμεσα στον κόσμο τον πραγματικό και το μεταφυσικό¹²⁰». Στο τέλος των έργων, η πλειονότητα των κωμικών ηρώων διακατέχεται από την επιθυμία της απόλυτης ταύτισης με τη φύση και όταν αυτή επιτευχθεί θα οδηγηθούν στην αυτάρκεια και την ευδαιμονία.

¹²⁰ Ανδρουλιδάκης, 2018:31.

4. Η ΦΥΣΗ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ

Ο Αριστοφάνης στις κωμωδίες του ύμνησε την ομορφιά της φύσης, της αγροτικής ζωής αλλά την συνέδεσε παράλληλα με την έννοια της ελευθερίας και της απαλλαγής από τα δεινά του πολέμου. Σ' όλες τις κωμωδίες του Αριστοφάνη η φύση ταυτίζεται με την έννοια της ειρήνης. Ο ποιητής γράφει τις κωμωδίες του σε μια εποχή που κυριαρχούν οι συνέπειες του Πελοποννησιακού Πολέμου και τόσο οι Αθηναίοι πολίτες, όσο και οι αγρότες της Αττικής βρίσκονται σε άσχημη θέση. Όταν επιστρέψει η ειρήνη στην πόλη, οι άνθρωποι θα μπορέσουν να ανακτήσουν όσα έχασαν στον πόλεμο, θα επιστρέψουν στους αγρούς, θα δημιουργήσουν μια νέα οπτική για τον κόσμο και θα διασφαλίσουν τις παραδοσιακές αξίες που κινδυνεύουν, την εντιμότητα, τον σεβασμό, την αξιοπρέπεια, την εθνική συνείδηση, την αγάπη για την ύπαιθρο και την εργατικότητα. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, οι περισσότερες κωμωδίες του λήγουν με ένα χαρούμενο τέλος, με την επιστροφή των ανθρώπων στην αγροτική ζωή και με την επιστροφή της πολυπόθητης ειρήνης.

Από την πρώτη σωζόμενη κωμωδία του Αριστοφάνη, από τους *Άχαρνείς* που αποτελούν μια από τις κατεξοχήν αγροτικές κωμωδίες του, είναι ορατή η σύνδεση της ειρήνης με τη φύση. Οι αγρότες, εξαιτίας του πολέμου έχουν χάσει όλα τα χωράφια, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη γη τους και να κλειστούν στα Μακρά Τείχη. Μακριά από τη γη τους, οι αγρότες της Αττικής υπαίθρου είναι δυστυχισμένοι και ανήμποροι να επιβιώσουν με αξιοπρέπεια. Ο Δικαιοπόλις κατορθώνει να εξασφαλίσει την ειρήνη μόνο για τον ίδιο και την οικογένεια του. Στο έργο αυτό αποδίδεται απόλυτα η σημασία της φύσης για τον άνθρωπο και η σχέση της με την ειρήνη. Όταν, επικρατεί ο πόλεμος, η φύση παρακαμάζει:

«τὰς χάρακας ἦπτε πολὺ ἔτι τῷ πυρί,
ἐξέχει θ' ἡμῶν βία τὸν οἶνον ἐκ τῶν ἀμπέλων¹²¹»
το όμορφο αμπελάκι μου
με φωτιές το ρήμαξε
κι απ' το πατητήρι μας τα κρασιά μας έχυνε

¹²¹ Αριστοφάνης, *Άχαρνής*, στχ 986-987.

εν αντιθέσει με την εκεχειρία και την επιστροφή της ειρήνης, που οι γεωργικές εργασίες συνεχίζουν και η φύση ακμάζει.

«πρῶτα μὲν ἂν ἀμπελίδος ὄρχον ἐλάναι μακρόν,
εἶτα παρά τόνδε νέα μοσχίδια συκίδων,
καί τὸ τρίτον ἡμερίδος ὄσχον, ὁ γέρων ὀδί,
καί περὶ τὸ χωρίον ἐλᾶδας ἅπαν ἐν κύκλῳ¹²²»
πρῶτο χέρι · σου τραβῶ ἓνα σταφιδόκλημα, ἴσιο και μακρὺ
και ἓνα χερᾶκι δεῦτερο νιο βλαστᾶρι ἀπὸ συκιά,
και το τρίτο χέρι, ο γέροντας, κλήμα που μπολιάστηκε.
Και κοντά, ολόγυρα το περιβόλι θα φραχτεί,
Με βαρβάτα λιόδεντρα

Για τους του αγρότες της Αττικής η παραμονή τους στην πόλη ταυτίζεται με τον πόλεμο, με την ένδεια, με την εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων και με τη νοσηρότητα σε κάθε τομέα της αθηναϊκής κοινωνίας.

«ἀποβλέπων εἰς τὸν ἀγρόν, εἰρήνης ἐρῶν,
στυγῶν μὲν ἄστυ, τὸν δ' ἐμὸν δῆμον ποθῶν¹²³»

και αφήνοντας το μυαλό μου να πάει στο περιβόλι μου, ερωτευμένος με την ειρήνη,
μισώντας όμως την πόλη, ποθώντας από την άλλη το δῆμο μου

Από την άλλη πλευρά, η φύση ταυτίζεται με την ειρήνη, την αφθονία των υλικών αγαθών, τη σεξουαλική ικανοποίηση και με «μια πανδαισία της σάρκας και των κατώτερων ενστίκτων (που όμως μεταρσιώνονται τα ίδια σε δυνάμεις αναγέννησης με κυρίαρχο σύμβολο τον φαλλό) ¹²⁴». Για να εξασφαλιστεί όμως η καρποφορία της γης, ο Δικαιοπολις θα χρειαστεί να έρθει σε ερωτική επαφή με την Ειρήνη (στχ 999).

Η απόλυτη αντίθεση πολέμου και ειρήνης φαίνεται και από το τέλος των κεντρικών ηρώων. Ο στρατηγός Λάμαχος θα καταλήξει να φρουρεί τη Βοιωτία μέσα στο χειμώνα:

«Λάμ.: ἄτταταῖ ἄτταταῖ
στυγερά τάδε γε κρυερά πάθεα· τάλας ἐγώ.
διόλλυμαι δορός ὑπὸ πολεμίου τυπεῖς.
ἐκεῖνο δ' οὔν αἰακτὸν ἂν γένοιτο¹²⁵»

¹²² Αριστοφάνης, *Ἀχαρνῆς*, στχ 995-998.

¹²³ Αριστοφάνης, *Ἀχαρνῆς*, στχ 32-33.

¹²⁴ Πετρίδης, 2020.

¹²⁵ Αριστοφάνης, *Ἀχαρνῆς* στ. 1190-1195.

ενώ ο Δικαιοπόλις θα πανηγυρίσει την ειρήνη, γυρνώντας στη φύση, απολαμβάνοντας τους καρπούς της γης και έχοντας στο πλευρό του την Οπώρα, την καρποφορία.:

«ὄρᾳτε τουτονὶ κενόν. τήνελλα καλλίνικος¹²⁶.»

«Η ειρήνη εκδηλώνεται αποκλειστικά στις σωματικές απολαύσεις του έρωτα, αλλά και στα εδέσματα της φύσης¹²⁷». Συμπερασματικά, στην κωμωδία αυτή, ο Αριστοφάνης προβάλλοντας ένα ουτοπικό σχέδιο εξόδου από τις ολέθριες συνέπειες του πολέμου, δίνει τη δυνατότητα στους θεατές να ξεφύγουν από την άσχημη κατάσταση του πολέμου που βιώνουν και να χαρούν τα αγαθά της ειρήνης μέσα σ' ένα όμορφο φυσικό περιβάλλον για όσο διαρκεί η θεατρική παράσταση. Έτσι, οι θεατές μαζί με τον Δικαιοπόλη έστω και λίγο γεύονται την ειρήνη και επιστρέφουν νοερά στη φύση.

Η φιλειρηνική διάθεση του ποιητή όμως φαίνεται και από τους *Ίππεις*. Όπως και οι *Άχαρνῆς*, η κωμωδία τελειώνει μ' ένα γλέντι κοντά στη φύση. Η ειρήνη επικρατεί και οι ήρωες ζουν ευτυχισμένοι στους αγρούς. Ο αλλαντοπώλης στην τελευταία σκηνή παραδίδει στον λεβέντη πιά Δήμο μια όμορφη γυναίκα, την Ειρήνη. Ο Δήμος θα πάρει την Ειρήνη να ζήσουν ευτυχισμένοι κοντά στη φύση.

«νῦν οὖν ἐγὼ σοι παραδίδωμ' εἰς τοὺς ἀγροὺς
αὐτὰς ἰέναι λαβόντα¹²⁸»

Λοιπὸν τώρα ἐγὼ σου τις παραδίνω

Αφοῦ τις πάρεις πῆγαινε τες στα χωράφια

Με την αποδοχή της ειρήνης και την επιστροφή στη φύση οι άνθρωποι θα βρουν την παλιά μακάρια ζωή τους.

Όταν επικρατεί η ειρήνη, η ομορφιά της φύσης είναι στο απόγειο της. Κύριο έργο που φαίνεται η φιλειρηνική διάθεση του ποιητή είναι η *Ειρήνη*. Ο κωμικός ποιητής γράφει αυτήν την κωμωδία το 423 π.Χ., την εποχή που οι Αθηναίοι ήρθαν σε απόλυτη πανωλεθρία στην Αμφίπολη, έχουν σκοτωθεί ο Βρασίδας και ο Κλέωνας, έχει τελειώσει συνεπώς η πρώτη φάση του Πελοποννησιακού Πολέμου που ονομαζόταν Αρχιδάμειος πόλεμος και οι δύο παρατάξεις έχουν ξεκινήσει τις διαπραγματεύσεις για ειρήνη. «Μέσα στη γενική χαρά που φέρνει το μαντάτο της συμφιλίωσης, που όλοι την ελπίζουν οριστική, ο Αριστοφάνης γράφει μια κωμωδία ως καλωσόρισμα της ειρήνης

¹²⁶ Αριστοφάνης, *Άχαρνῆς* στ. 1227.

¹²⁷ Silk, 1980:223.

¹²⁸ Αριστοφάνης, *Ίππῆς*, στχ 1394-1395.

από όλους τους Έλληνες¹²⁹». «Η *Ειρήνη* αποτελεί ύμνο στην αγροτική ευδαιμονία¹³⁰». Όλοι οι Έλληνες καλούνται να γιορτάσουν την ειρήνη μέσα σ' ένα ειδυλλιακό φυσικό τοπίο. Διακατέχονται από αισθήματα πατριωτισμού και φιλειρηνικά. Πρόκειται θα λέγαμε για ένα πανηγύρι των κατοίκων της υπαίθρου. «Όλα τα χωριά της Ελλάδας παίρνουν μέρος στο ίδιο πανηγύρι, στο ίδιο γιορταστικό ξαναγύρισμα στη φύση¹³¹». «Ο λαός της Αττικής ξεχύνεται χαρούμενος στα αλώνια και στα αμπέλια, ύστερα από τα δέκα χρόνια που πέρασε μέσα στην πόλη. Η ορχήστρα του θεάτρου πλημμυρίζει από τις πολύχρωμες ενδυμασίες, από τη ζωντάνια και το κέφι των αμπελουργών, των καλλιεργητών, των ξωμάχων¹³²».

Στο πρώτο μέρος της κωμωδίας περιγράφει με ζωντάνια το αντίκτυπο του πολέμου στη φύση και στη ζωή των αγροτών. Επικρατεί η εκμετάλλευση τους και το αίσθημα της λύπης. Η φύση παρακμάζει. Οι καλλιέργειες έχουν καταστραφεί, οι χωρικοί δεν έχουν να φάνε σταφύλια, αντιθέτως «τρέφονται» με τα λόγια των ρητόρων που τους περιπαίζουν. «Κατά τη διάρκεια των δυσκολιών του πολέμου, οι αγρότες υπέφεραν τα πάνδεινα. Καταφύγιο τους, λοιπόν, ήταν οι αγροί και η εξοχή, όπου έχουν εναποθέσει τις ελπίδες τους για την ειρηνική ζωή και ευτυχία¹³³».

«καὶ γὰρ ἰκανὸν χρόνον ἀπ-
ολλύμεθα καὶ κατατε-
τρίμμεθα πλανώμενοι
εἰς Λύκειον καὶ Λυκείου σὺν δόρει σὺν ἀσπίδι¹³⁴»
γιατί τόσα χρόνια χαθήκαμε
και μας βγήκε το λάδι πηγαίνοντας στα Λύκεια
και γυρνώντας με δόρυ και ασπίδα

Από την άλλη πλευρά «όλο το δεύτερο μέρος του έργου- από την αποφυλάκιση της θεάς και ύστερα- είναι μια χωριάτικη γιορτή που τελειώνει- σαν τέλειο δείγμα αριστοφανικής κωμωδίας- σε Συμφιλίωση, Γάμο και Κώμο. Θριαμβεύει η ζεστή χαρά του κάμπου¹³⁵». Ο πρωταγωνιστής κατορθώνει να απελευθερώσει την Ειρήνη με τη βοήθεια του χορού, δηλαδή όλων των Ελλήνων. Όλο το τοπίο αλλάζει. Όταν

¹²⁹ Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, *Ειρήνη*, 1994:37.

¹³⁰ Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, *Ειρήνη*, 1994:38.

¹³¹ Σολομός, 1990:183.

¹³² Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, *Ειρήνη*, 1994:38-39.

¹³³ Παππάς, 2016 :236.

¹³⁴ Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, στχ 353-356.

¹³⁵ Σολομός, 1990:183.

απελευθερώνεται η ειρήνη, τα αμπέλια και οι συκιές βλαστάνουν, καθώς η ειρήνη είναι η θεότητα που διαφεντεύει τα αμπέλια:

«τῆν θεῶν πασῶν μεγίστην καὶ φιλαμπελωτάτην¹³⁶»

Η μεγαλύτερη από όλους τους θεούς και αυτή που διαφεντεύει τ' αμπέλια «Σε αντίθεση με τη μυρωδιά του στρατιωτικού γυλιού, η ειρήνη «μοσχομυρίζει καρποφορία, αυλούς, Διονύσια, τραγωδίες, σκοπούς σοφόκλειους, τσίχλες ψητές, ευριπίδεια ρητά [...] βελάσματα αρνιών, κισσό, του ρακιού το λαγάρισμα, νεαρές που τρέχουν ξέστητες στον κάμπο, δούλα πιωμένη, πλόσκα αναγερμένη και άλλα πολλά αγαθά¹³⁷».

«μῶν οὖν ὅμοιον καὶ γυλιοῦ στρατιωτικοῦ;

TP. ἀπέπτυσ' ἐχθροῦ φωτὸς ἔχθιστον πλέκος.

τοῦ μὲν γὰρ ὄξει κρομμυοξυρεγμίας,

530 ταύτης δ' ὀπώρας, ὑποδοχῆς, Διονυσίων,

αὐλῶν, τραγωδῶν, Σοφοκλέους μελῶν, κιχλῶν,

ἐπυλλίων Εὐριπίδου— EP. κλαύσᾳρα σὺ

ταύτης καταψευδόμενος· οὐ γὰρ ἦδεται

αὕτη ποητῆ ῥηματίων δικανικῶν.

535 TP. κιττοῦ, τρυγοίπου, προβατίων βληχωμένων,

κόλπου γυναικῶν διατρεχουσῶν εἰς ἀγρόν,

δούλης μεθουόσης, ἀνατετραμμένου χοῶς,

ἄλλων τε πολλῶν κάγαθῶν¹³⁸»

Δε μοιάζει με μυρωδιά γυλιού στρατιωτικού;

TPY. Μακριά από μένα εχθρού εχθρικό... ζεμπίλι.

Κρεμμυδοξινορένιμο αυτός ζέχνει,

530 τούτη καλοδεξίματα ευωδιάζει,

καρπούς, αυλούς, Διονύσια, τραγωδίες,

σκοπούς σοφόκλειους, τσίχλες, ευριπίδεια

ρητά- Συκοφαντεῖς τη θεά· θες ξύλο·

φράσεων δικανικῶν ποιητῆ δε θέλει.

TPY., *συνεχίζοντας χωρίς να λογαριάσει τη διακοπή του Ερμή.*

βέλασμα αρνιών, κισσό, κρασοτσαντίλες,

¹³⁶ Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, στχ 308.

¹³⁷ Παππάς, 2016:237.

¹³⁸ Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, στχ 527-538.

νεαρές που τρέχουν ξέστηθες στον κάμπο,
δούλα πιωμένη, πλόσκα αναγερμένη,
κι άλλα πολλά αγαθά

«Ο Αριστοφάνης, έπειτα, αφού υμνεί τη χαρούμενη ζωή στον κάμπο της Αττικής στα χρόνια της ειρήνης, τονίζει πως, άμα κλείσει η ποθητή ειρήνη, οι αγρότες, που τόσο υποφέρανε από τον πόλεμο, θα ξαναβρούν την ευτυχία τους¹³⁹». Ο Τρυγαίος και οι γεωργοί του χορού ανυπομονούν για την απελευθέρωση της ειρήνης και εναποθέτουν τις τελευταίες ελπίδες τους σ' εκείνη. «Γι' αυτό μόλις τη βλέπουν να εμφανίζεται, στη δεύτερη αντιστροφή (582 κ.ε.), τη χαιρετίζουν πανευτυχείς και στη χαρά τους συμμετέχουν φανταστικά τα κλήματα, οι συκίες και γενικά ολόκληρη η φύση (στ. 595-600)¹⁴⁰».

«τοῖς ἀγροῖκοισιν γὰρ ἦσθα χῆδρα καὶ σωτηρία.

ὥστε σὲ τὰ τ' ἀμπέλια

καὶ τὰ νέα συκίδια

τᾶλλα θ' ὀπόσ' ἐστὶ φυτὰ

προσγελάσεται λαβόντ' ἄσμενα¹⁴¹»

Σωτηρία και χλωροσίτι των γεωργών εσύ 'σουνα.

Κι έτσι, αμπέλια, νέες συκίες,

κι όλα τ' άλλα δεντρικά

με χαρά θα σε δεχτούν

και με το χαμόγελο.

Με την ειρήνη θα σταματήσει η πείνα του πολέμου, η πόλη θα ευδοκιμήσει και οι άνθρωποι θα έχουν άφθονα αγαθά, καθώς δε θα πολεμούν και θα καλλιεργούν και πάλι τη γη. Θα μπορούν να ζήσουν ελεύθεροι, να ταξιδεύουν, να γλεντοκοπάνε στις γιορτές, να τρώνε, να απολαμβάνουν τις σαρκικές ηδονές, να τραγουδάνε αμέριμνοι και να επιστρέψουν στη φυσιολογική, ειρηνική ζωή στους αγρούς.

«ὅσον ῥοφήσεις ζωμὸν ἡμερῶν τριῶν,

ὅσας δὲ κατέδει χόλικας ἐφθᾶς καὶ κρέα¹⁴²»

¹³⁹ Κορδάτος, 1974:267.

¹⁴⁰ Παππός, 1994:113.

¹⁴¹ Αριστοφάνης, *Εἰρήνη*, στ 595-600.

¹⁴² Αριστοφάνης, *Εἰρήνη* στ. 716-717.

τέτοια θεά, πανηγυριών προστάτρα·
μωρέ ζουμί που θα ρουφάς τρεις μέρες
και τι πατσά και κρέατα μες στη χύτρα!

«Αυτό το αίσθημα της χωριάτικης γιορτής κυριαρχεί πάνω σ' ολόκληρο το δεύτερο μέρος της κωμωδίας, μετά την επιστροφή του ήρωα στη γη και το χαρούμενο χιμαιρικό peace in our time, που αναγγέλλει στους πατριώτες του¹⁴³». Ο χορός τραγουδά ένα τραγούδι που θα ακουγόταν την εποχή των αγροτικών δουλειών του θέρους. Βλέπει τη φύση να ακμάζει και πάλι και αγαλλιιάζει η ψυχή του. Σύσσωμα τα μέλη του μακαρίζουν την ειρήνη και τη νέα εποχή που έρχεται στη φύση.

«ήνικ' ἄν δ' ἀχέτας [ἀντ.]
ἄδη τὸν ἠδὺν νόμον,
διασκοπῶν ἦδομαι
τὰς Λημνίας ἀμπέλους,
εἰ πεπαίνουσιν ἦ-
δη.....¹⁴⁴»

Και όταν αρχίζει ο τζίτζικας
Το γλυκό τραγούδι,
Χαίρομαι να τριγυρίζω
Στα αμπέλια της Λήμνου

Βλέποντας αν έχουν ωριμάσει ήδη.....

Από τον Αριστοφάνη στο τέλος θα αποδοθεί η δικαιοσύνη στους αγρότες για όλα τα δεινά που περάσανε, θα έχουν μια ειρηνική και πλούσια σε αγαθά ζωή στην ύπαιθρο, ενώ παράλληλα οι υπεύθυνοι του πολέμου θα τιμωρηθούν.

Επιπλέον, στην *Ειρήνη* γίνεται αναφορά στα Ανθεστήρια, μια αθηναϊκή εορτή που τελούταν με την συμμετοχή των Ιωνίων και σχετίζεται άμεσα με τον ρόλο των Αθηναίων στην επαναφορά της ειρήνης. «Ολόκληρη η Ελλάδα καλείται να βγει στους αγρούς, το κάλεσμα πρέπει να σημαίνει, τόσο για τους Αθηναίους όσο για τους άλλους, όχι τη ρομαντική προτίμησης της Αρχαίας Κωμωδίας για την ύπαιθρο, αλλά την προοπτική ν' αποκατασταθούν οι καταστροφές που είχε προκαλέσει στην αττική ύπαιθρο η προηγούμενη δεκαετία του πολέμου¹⁴⁵».

«καὶ πάντα λεῶν συγχαίρειν κάπικελεύειν.

¹⁴³ Σολομός, 1990:194.

¹⁴⁴ Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, στχ 1160-1171.

¹⁴⁵ Bowie, 2005:155.

καὶ τὰ σκεύη πάλιν εἰς τὸν ἀγρὸν νυνὶ χρῆ πάντα κομίζουσιν

ὀρχησαμένους

.....

οἰκήσετε γοῦν καλῶς
οὐ πράγματ' ἔχοντες, ἀλλ-
λὰ συκολογοῦντες.

.....

ὦ χαίρετε χαίρετ' ἄν-
δρες· κἂν ξυνέπησθέ μοι,
πλακοῦντας ἔδεσθε¹⁴⁶»

ἡ χαρά

του λαοῦ να ενωθεί στη χαρά μας·
του σπιτιοῦ τα συγύρια ετοιμάστε τα εσεῖς,
να τα πάμε ὅλα πια στο χωράφι

.....

τώρα ωραία θα την περνάτε
δίχως πόλεμο και μάχες
κι ὅλο θα συκολογάτε.

.....

Φίλοι μου, γεια σας·
κι ὅσοι μαζί στο χωράφι θα ῥθειίτε,
ὦ τί γλυκά θα χαρεῖτε!

Ἡ εἰρήνη εἶναι ἐκεῖνη που ἀποκαθιστᾶ και καθορίζει τις εποχές του χρόνου. Οἱ συνοδοί της Εἰρήνης, ἡ Οπώρα και ἡ Θεωρία «προετοιμάζουν ἀντίστοιχα τις ἐνυπάρχουσες μορφές της προσωπικῆς και δημόσιας εἰρήνης ἢ πιο συγκεκριμένα, την εἰρήνη στην ὑπαιθρο και την εἰρήνη στην πόλη¹⁴⁷». Στο συγκεκριμένο ἔργο δίνεται ἐμφαση κυρίως στην εἰρήνη στην ὑπαιθρο. Ἡ ἀπόλυτη ἔνωση του ἀνθρώπου με τη φύση, του ἀγρότη με την καλή βλάστηση ολοκληρώνεται με το γάμο του Τρυγαίου, του ἐκπροσώπου των ἀγροτῶν με την Οπώρα, την καρποφορία της γῆς και τη βασική συνοδό της Εἰρήνης. Στην οὐσία ο γάμος αὐτός ἐνέχει βαθύτερα νοήματα, συμβολίζει την ἔνωση του κάθε Ἑλληνα με την εἰρηνική ζωή. Ο Ἀριστοφάνης παρουσιάζει μια

¹⁴⁶ Ἀριστοφάνης, *Εἰρήνη*, στχ 1317-1319, 1346-1348, 1357-1359.

¹⁴⁷ Whitman, 1964:111.

τριγωνική σχέση φύσης- αγροτικού κόσμου- ειρήνης. Στο τέλος της κωμωδίας με την επικράτηση της ειρήνης, όλος ο κόσμος της Αττικής γης θα τρέξει χαρούμενος στους αγρούς, μετά από τον πολυετή πόλεμο.

«Ο ποιητής της αγροτικής ζωής τραγουδά την ευχαρίστηση που βρίσκει ο άνθρωπος στο σπίτι του, να πίνει με τους συντρόφους του κρασί και δίπλα στο τζάκι να ψήνει ρεβίθια· να παρακολουθεί τα σταφύλια να ωριμάζουν, κάτω από τα τιτιβίσματα των τζιτζικιών¹⁴⁸». Τιμά τους αγρότες δείχνοντας βαθύτατη συμπόνοια για τον πόνο που τους προκάλεσε ο πόλεμος και η στέρηση της φύσης. Παράλληλα, τους προϋδεάζει για τα οφέλη που θα έχουν με την εκεχειρία, αλλά και για την τιμωρία των πολεμοκάπηλων και των δημαγωγών. Προσπαθεί να τους νουθετήσει, ώστε να αφυπνιστούν και να διεκδικήσουν την επικράτηση της ειρήνης και την επιστροφή τους στην αγροτική ζωή.

¹⁴⁸ Παππάς, 1994:114.

5. ΟΙ ΥΜΝΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΦΥΣΗ

«Ολόκληρος ο κόσμος του Αριστοφάνη είναι στραμμένος προς τη φυσική ζωή και οι θεοί που βρίσκονται κοντά στη φύση είναι πρόσχαροι, γεμάτοι καλοσύνη για τους ανθρώπους¹⁴⁹». Ο κωμικός ποιητής δείχνοντας συμπόνοια και συμπάθεια προς τους αγρότες που εξαιτίας του Πελοποννησιακού πολέμου στερούνται τη φύση, το σπίτι τους, τα χωράφια τους, την ευτυχισμένη αγροτική ζωή, αφιερώνει έξοχους λυρικούς ύμνους προς τιμήν της φύσης. Ο Αριστοφάνης διαβάζοντας τους αρχαίους μύθους και μελετώντας τους προγενέστερους ποιητές υμνεί την ομορφιά τη φύσης, του έρωτα και της αρμονίας. «Ποτισμένος και ο ίδιος όσο ποτέ με τα φίλτρα του ελληνικού στίχου, δουλεύει με μεγάλη ευφορία τα χορικά του¹⁵⁰». «Η ιδιαιτερότητα του, που αποτελεί και μέρος της ιδιοφυΐας του, είναι η σύνδεση και η μετάβαση από το τραγούδι στην προσευχή και πάλι από το θρησκευτικό άσμα στο διονυσιακό κόμμο¹⁵¹».

Οι *Νεφέλες* είναι μια κωμωδία όπου ο ποιητής εμπνευσμένος από την ύπαιθρο και το αττικό πνεύμα εξυμνεί τη φύση. Στις *Νεφέλες* ο ποιητής παραθέτει ύμνους που έχουν πολλά χαρακτηριστικά θρησκευτικών ύμνων. «Με τα χορικά δίνεται η ευκαιρία στον Αριστοφάνη να καταδείξει τη λυρική του δεινότητα¹⁵²». Οι *Νεφέλες* είναι θεϊκές οντότητες που ζουν στο μεσοδιάστημα θεών και ανθρώπων. «Ο χορός των Νεφελών, συμβολίζει τις νεφελώδεις και άστατες διδασκαλίες των σοφιστών¹⁵³». Πριν την εμφάνιση τους στην σκηνή τραγουδούν ένα λυρικό άσμα, ύμνο στην ομορφιά της φύσης, δηλώνοντας την ικανοποίηση και τον ενθουσιασμό τους που είναι κοντά της. «Η ανυπέρβλητη ομορφιά της φύσης που τονίζεται μέσα από τον ύμνο των θεαινών έρχεται σε αντίθεση με τη ζοφερότητα του Φροντιστηρίου του Σωκράτη και των ωχρών μαθητών του¹⁵⁴». Ο ποιητής χρησιμοποιεί περιγραφικά επίθετα και παραστατικές εικόνες, οπτικές (τις κορφές των ψηλών βουνών) και ακουστικές (το κελάηδισμα των πουλιών).

«άεναοι Νεφέλαι, [στρ.]

άρθῳμεν φανεραὶ δροσερὰν φύσιν εὐάγητον,
πατρὸς ἀπ' Ὠκεανοῦ βαρυαχέος

¹⁴⁹ Παππάς, 1994:110.

¹⁵⁰ Σολομός, 1990:256.

¹⁵¹ Παππάς, 1994:17.

¹⁵² Καρώνη, 2005 :108.

¹⁵³ Μύρης-Φραγκούλης, 2004:29.

¹⁵⁴ Διαμαντάκου-Αγάθου, 2007:128.

ὕψηλῶν ὀρέων κορυφὰς ἔπι
δενδροκόμους, ἵνα
τηλεφανεῖς σκοπιὰς ἀφορώμεθα,
καρπούς τ' ἄρδομέναν θ' ἱερὰν χθόνα,
καὶ ποταμῶν ζαθέων κελαδήματα,
καὶ πόντον κελάδοντα βαρύβρομον·
ὄμμα γὰρ αἰθέρος ἀκάματον σελαγεῖται
μαρμαρέαισιν ἀυγαῖς.
ἀλλ' ἀποσεισάμεναι νέφος ὄμβριον
ἀθανάτας ιδέας ἐπιδώμεθα
τηλεσκόπῳ ὄμματι γαῖαν.

.....
εὐκελάδων τε χορῶν ἐρεθίσματα,
καὶ μοῦσα βαρύβρομος αὐλῶ¹⁵⁵»

Αἰώνιες Νεφέλες,
Τὴν ἀγκαλιά του πατέρα μας,
του Ωκεανοῦ του βαρύβροντου, ἀφήνοντας
οἱ δροσερές, φευγαλέες, οἱ ἀστέρευτες
ας ἀνεβούμε
στὶς δασωμένες κορφές τῶν βουνῶν·
τὰ μακροθώρητα κείθε νὰ δούμε ψηλῶματα,
τὴν ποτιζάμενη γῆ καὶ τῆς γῆς τὰ γεννήματα
καὶ τὰ θεϊκά τῆς ποτάμια τὰ γάργαρα
καὶ τὸ βαρύβροντο πέλαο· γιὰτί
μέσα σὲ λάμπες
αχτιδοβόλες ἀκούραστο λάμπει τοῦ αἰθέρα τὸ μάτι.
Ἀπ' τὰ κορμιά μας, Νεφέλες, τ' ἀθάνατα
τὴ βροχερή τὴν ἀντάρα ας τινάξουμε
καὶ τὶς ματιές μας στὸν κόσμον ας τὶς ρίζουμε πέρα.

.....
κι ἡ μουσικὴ τῶν αὐλῶν ἡ βαρύβροντη
καὶ τῶν Χορῶν οἱ φωνές οἱ γλυκές κι ἐρεθίστρες

¹⁵⁵ Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στχ 275-290, 312-313.

Οι προσωποποιημένες θεϊκές υπάρξεις αφήνουν τον πατέρα τους τον Ωκεανό και είναι έτοιμες να πάνε στις κορυφές των βουνών. Από ψηλά μακαρίζουν την ποτισμένη γη, τους καρπούς της, τα ποτάμια, το πέλαγος. Είναι τόσο όμορφη η φύση που τα μάτια τους ακτινοβολούν μπροστά στη θεά της. Ο ύμνος των Νεφελών θυμίζει θρησκευτικό ύμνο, καθώς ο ρυθμός των μέτρων παραπέμπει σε ιερατική ποίηση. Τα κοσμικά επίθετα που χρησιμοποιούν για να περιγράψουν τον Ωκεανό (*βαρυαχής*), τα βουνά (*ύψηλά*), τις κορυφές των βουνών (*δενδροκόμμοι*), αποδεικνύουν την ποιητική δεξιοτεχνία και λυρική του Αριστοφάνη. «Αφού ύμνησε την ομορφιά της φύσης στη στροφή, ο χορός υπενθυμίζει στην αντιστροφή τις διάφορες εκδηλώσεις της θρησκευτικής πίστης των ανθρώπων ¹⁵⁶». Στην αντιστροφή οι Νεφέλες τραγουδούν τον ύμνο προς τη θεά Παλλάδα.

παρθένοι ὄμβροφόροι, [άντ.]

300 ἔλθωμεν λιπαρὰν χθόνα Παλλάδος, εὐάνδρον γᾶν

Κέκροπος ὀψόμεναι πολήρατον·

οὔ σέβας ἀρρήτων ἱερῶν, ἵνα

μυστοδόκος δόμος

ἐν τελεταῖς ἀγίαις ἀναδείκνυται,

305 οὐρανίοις τε θεοῖς δωρήματα·

ναοί θ' ὑπερεφεῖς καὶ ἀγάλματα

καὶ πρόσοδοι μακάρων ἱερώταται

εὐστέφανοί τε θεῶν θυσίαι θαλία τε

310 παντοδαπαῖσιν ὥραις,

ἦρί τ' ἐπερχομένῳ Βρομία χάρις,

εὐκελάδων τε χορῶν ἐρεθίσματα,

καὶ μοῦσα βαρύβρομος αὐλῶν.

αθέατος ἀκόμη.

Στη λιοπερίχυτη ας σύρουμε

300 γη της Παλλάδας, στη χώρα του Κέκροπα,

λεβεντομάνα, ακριβή και μυριόχαρη,

οι βροχοφόρες παρθένες εμεῖς·

τα ἀρρητα σέβονται ἐκεῖ τα ἱερά,

σε ἅγιες ἐκεῖ τελετές ο ναός διαπλατώνεται

¹⁵⁶ Παππάς, 1994:111.

για τους μνημένους· εκεί προσφορές στους αθάνατους·
είναι ναοί αψηλοσκέπαστοι, αγάλματα,
κι είναι πομπές των μακάρων ιερές,
και πανηγύρια

310 ολοχρονίς, στους θεούς ωριοστέφανες πάντα θυσίες,
και, με την άνοιξη, η χάρη του Διόνυσου
κι η μουσική των αυλών η βαρύβροντη
και των Χορών οι φωνές οι γλυκές κι ερεθίστρες.

Ο Αριστοφάνης αποκαλεί την πόλη αξιαγάπητη, ενώ παράλληλα μας παρουσιάζει τη συμπεριφορά των θεών απέναντι στους ανθρώπους. Οι θνητοί τιμούν τους θεούς κτίζοντας ναούς για χαρη τους, γι' αυτόν τον λόγο οι θεοί έχουν προσφιλή συμπεριφορά απέναντι στους θνητούς και συμμετέχουν μαζί τους στις αγροτικές εορτές.

«Ο Αριστοφάνης δεν τραγουδά τις ομορφιές της φύσης μόνο όταν αναφέρεται στη λατρεία των αγροτικών θεών, αλλά αφιερώνει και ύμνους αποκλειστικά σ' αυτήν¹⁵⁷». Στους *Βάτραχους* ο Αριστοφάνης αφιερώνει ύμνους προς τη φύση. Στην πάροδο, πριν την εμφάνιση του χορού, ο χορός τραγουδά ένα άσμα προς τιμήν της φύσης.

«εἰ δὴ ποτ' εὖ
ἠλίοις ἐν ἀμέραισιν
ἠλάμεσθα διὰ κυπέρου
καὶ φλέω, χαίροντες ᾠδῆς
πολυκόλυμβοισι μέλεσιν
ἢ Διὸς φεύγοντες ὄμβρον
ἔνυδρον ἐν βυθῷ χορείαν
αἰόλαν ἐφθεγξάμεσθα
πομφολυγοπαφλάσμασιν.»¹⁵⁸
Αν ποτέ στις ωραίες λιακάδες,
μες στην κύπερη, στα βούρλα,
πήδους δώσαμε, λαλώντας
και με κέφι κολυμπώντας,
αν μακριά απ' του Δία τις μπόρες,

¹⁵⁷ Παππάς, 1994:112.

¹⁵⁸ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, στχ 242-249.

στο βυθό του βάλτου, χίλια
πεταχτά χορού τραγούδια
με πλαφ πλαφ και μπουρμπουλήθρες
τραγουδήσαμε, θ' ακούσεις
τόρα πιο τρανό αχολόι.

Ο χορός των βατράχων τραγουδά για τις ομορφιές της φύσης, για τους βάλτους που μένουν, για την ευτυχισμένη, γεμάτη χορό και τραγούδι ζωή στην ύπαιθρο. «Οι ίαμβοι και οι τροχαίοι προσδίδουν σ' αυτή τη στροφή ζωτικότητα, κίνηση και δυναμισμό¹⁵⁹».

Στα χορικά μέρη της κωμωδίας αυτής, ο ποιητής παραθέτει μοναδικούς λυρικούς στίχους για τη φύση και τα πλάσματα της.

«βρεκεκεκεξ κοαξ κοαξ,
βρεκεκεκεξ κοαξ κοαξ.
Λιμναῖα κρηνῶν τέκνα,
ξύναυλον ὕμνων βοᾶν
φθεγξώμεθ', εὐγηρυν ἐμᾶν
ᾠοιδάν, κοαξ κοαξ,
ἦν ἀμφὶ Νυσήιον
Διὸς Διώνυσον ἐν
Λίμναισιν ἰαχήσαμεν,
ἠνίχ' ὁ κραιπαλόκωμος
τοῖς ἱεροῖσι Χύτροισι
χωρεῖ κατ' ἐμὸν τέμενος λαῶν ὄχλος.
βρεκεκεκεξ κοαξ κοαξ.¹⁶⁰»
Βρεκεκεκέξ κοάξ κοάξ,
βρεκεκεκέξ κοάξ κοάξ.
Βάλτων και γάργαρων νεράων
παιδιά, βοερούς κι αρμονικούς
ὑμνους ας πούμε, το γλυκό
τραγούδι μας, κοάξ κοάξ,
που για της Νύσας το θεό,
το Διόνυσο του Δία το γιο,

¹⁵⁹ Παππάς, 1994:113.

¹⁶⁰ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, στχ 209-220.

στις Λίμνες τραγουδήσαμε,
όταν στων Χύτρων τη γιορτή
μες στο μεθύσι του γλεντιού
έρχεται στο λημέρι μας πυκνό το ανθρωπολόι.

Βρεκεκεκέξ κοάξ κοάξ.

Το τραγούδι των Βατράχων, των μελών δηλαδή του χορού και κατοίκων της Αχερουσίας λίμνης, θα αφιερωθεί στον θεό Διόνυσο, στον πιο προσφιλή για τα πλάσματα της φύσης θεό, στον αγροτικό θεό για τους ανθρώπους σ' ένα λυρικό και υψηλό ύφος (*εὐγερυν ἐμάν*). Αφού ο ποιητής δώσει τις στοιχειώδεις πληροφορίες για τον θεό, το ύφος γίνεται πιο απλό, ιαμβικό, προσδίδοντας ζωντάνια για να καταλήξει στο τέλος ο ύμνος σε κάτι κωμικό και χαμηλού ύφους (*τὸν ὄρρον*)· ο θεός Διόνυσος θα διακόψει το άσμα για να βωμολογήσει. «Πρόκειται για μια διασπορά από αλλόκοτα ονοματοποιητικά ηχητικά εφέ και φανταστικές διεφθαρμένες ονομασίες (*ῥμνων, εὐγερυν*), όλα στα πλαίσια ενός άνισου ντουέτου μέσα σ' ένα εξαιρετικό σκηνικό¹⁶¹».

«Συχνά ο ποιητής προσωποποιεί τη φύση και την περιγράφει με έξοχους λυρικούς στίχους ως ευτυχή, ευπρόσδεκτη και γελαστή. Η φύση φαίνεται να συμμετέχει στις δραστηριότητες του ανθρώπου και τον κάνει να ξεχνά τις στεναχώριες του¹⁶²».

«μόνοις γάρ ἡμῖν ἥλιος [άντ.]

455 καὶ φέγγος ἰλαρόν ἐστιν,

ὅσοι μεμυήμεθ' εὐ-

σεβῆ τε διήγομεν

τρόπον περὶ τοὺς ξένους

καὶ τοὺς ἰδιώτας¹⁶³»

Εἶναι ο ἥλιος και το φως του

ιλαρά για μας μονάχα,

για τους μύστες, που η ζωή τους

στάθηκε γεμάτη ευλάβεια

και για ντόπιους και για ξένους.

Η φύση αποτελεί το σπίτι των αγροτών, τον τόπο που ζουν, δουλεύουν, υμνούν τους θεούς τους. Εκεί ζουν με ευλάβεια, ενώ πέρα από τους αγρότες και οι ξένοι και οι άνθρωποι που δεν ανήκουν στην ύπαιθρο, είναι ευτυχισμένοι όταν έρχονται σ' επαφή

¹⁶¹ Silk, 1980:137.

¹⁶² Παππάς, 2016:237.

¹⁶³ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, στχ 454-459.

μαζί της. «Όταν νιώθεις το άρωμα της γης και της χλόης των αγρών, όπου φαίνεται χωρίς στολίδια η αττική εξοχή γεμάτη βράχια και καμένη απ' τον ήλιο, όπου η δουλειά των χωραφιών απεικονίζεται στην ηρεμία της αλλά και στην αγριάδα της¹⁶⁴».

Ο Αριστοφάνης χαρίζει έξοχους λυρικούς στίχους και στα μέλη της φύσης. Στους *Όρνιθες* αφιερώνει στίχους για τα πουλιά περιγράφοντας την ομορφιά τους και τον καθοριστικό ρόλο που έχουν για την αρμονική ζωή μεταξύ γης και ουρανού. Ξεχωριστός είναι ο ύμνος που αφιερώνει στην Αηδόνα. Το πουλί αυτό συντροφεύει τους αγρότες και τους κτηνοτρόφους κατά τη διάρκεια της δουλειάς τους σαν πιστός σύντροφος κάνοντας την εργασία πιο ευχάριστη.

«ὦ φίλη, ὦ ξουθή,
ὦ φίλτατον ὀρνέων,
πάντων ζύννομε τῶν ἐμῶν
ῦμνων, ζύντροφ' ἀηδοῖ,
680 ἦλθες ἦλθες ὄφθης,
ἠδὸν φθόγγον ἐμοὶ φέρουσ'.
ἀλλ', ὦ καλλιβόαν κρέκουσ'
αὐλὸν φθέγμασιν ἠρινοῖς,
ἄρχου τῶν ἀναπαίστων¹⁶⁵»
Αηδόνα, ξανθή,
ὦ πιο ἀπὸ ὅλα τα πουλιά,
που μας συντροφεύεις μας στη βοσκή
καὶ στα τραγούδια μας,
ἦλθες ἦλθες, σε εἶδαμε,
τη γλυκιά λαλιά σου μου ἔφερες .
ὦ εσύ, που με ἤχους ανοιξιάτικους
παίζεις αὐλὸ μελωδικό,
στους ἀναπαίστους ἄρχισε

Εκτός από τους ξεχωριστούς ύμνους προς τα πουλιά θέλοντας να τιμήσει τη φύση, ο χορός των πουλιών αφηγείται τη γέννηση του κόσμου και της φύσης προτού εμφανιστεί στη γη ο άνθρωπος. Η Νύχτα τότε γέννησε τον Έρωτα και στη συνέχεια δημιουργήθηκα η γη, ο ουρανός και η φύση. Πριν από τους αθάνατους θεούς

¹⁶⁴ Perrotta, 1952:22-223.

¹⁶⁵ Αριστοφάνης, *Όρνιθες*, στχ 675-684.

δημιουργήθηκαν τα πουλιά. Γι' αυτόν τον λόγο θέλει να τονίσει τη σημασία της φύσης, που η δημιουργία της είναι προγενέστερη των αθανάτων θεών.

«Χάος ἦν καὶ Νύξ Ἐρεβός τε μέλαν πρῶτον καὶ Τάρταρος εὐρύς·
γῆ δ' οὐδ' ἀήρ οὐδ' οὐρανός ἦν· Ἐρέβους δ' ἐν ἀπείροσι κόλποις
695 τίκει πρῶτιστον ὑπηνέμιον Νύξ ἢ μελανόπτερος ὦόν,
ἐξ οὔ περιτελλομέναις ὥραις ἔβλασταν Ἔρωσ ὁ ποθεινός,
στίλβων νῶτον περὺγοιν χρυσαῖν, εἰκὼς ἀνεμώκεσι δίναις.
.....¹⁶⁶»

Ἦταν Χάος καὶ Νύκτα πρῶτα Ἐρεβος μαύρο καὶ πλατύς Τάρταρος ·
οὔτε γῆ, οὔτε αέρασ, οὔτε ουρανός υπήρχαν
τότε μέσα στου Ερέβους τους κόλπους

τους απέραντους, γεννάει πρῶτα ἡ μαυροφτέρουγη Νύχτα ἓνα μελανόπτερο ο αυγό
κι ὅταν ἦρθε ο καιρός, ἀπὸ τ' αυγό βγήκε ο ποθητός Ἐρωτας·
εἶχε στις πλάτες δυο χρυσές φτερούγες καὶ πετούσε γοργά με τον ἄνεμο

Ο ποιητής υμνεῖ τὴ φύση για να τιμήσει ὅλους ἀνθρώπους που ἐξαιτίας του πολέμου τὴν στερήθηκαν. Γι' αὐτόν ἡ φύση ταυτίζεται με τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθέριας, τῆς εἰρήνης, με συναισθήματα γαλήνης, ἀρμονίας, ηρεμίας · εἶναι ο μοναδικός τόπος που οἱ ἀνθρώποι μποροῦν να ἔχουν μια ἰσορροπημένη ζωὴ κοντὰ στα πατρογονικά ἦθη. Οἱ ὕμνοι που τῆς αφιερώνει ἀποδεικνύουν τὴ λυρική δεξιοτεχνία, τὴν τολμηρὴ φαντασία καὶ παράλληλα ἀποτελοῦν για τους σύγχρονους μελετητές ἓνα στίβο ἀμίλλας στον ἀγώνα τους να προβάλουν τὸν Ἀριστοφάνη πέρα ἀπὸ κωμικό ως λυρικό ποιητή.

¹⁶⁶ Ἀριστοφάνης, *Ὀρνιθες*, στχ 692-704.

6. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΖΩΗ

Αναντίρρητα, η φύση επιδρά στη βιολογική και πνευματική ζωή των ανθρώπων. Στις κωμωδίες του Αριστοφάνη, οι θεατές επιστρέφουν νοητά στη φύση για όσο διαρκεί η θεατρική παράσταση. Με την τεχνική αυτήν, γνωρίζουν τους ίδιους τους εαυτούς τους, αποκτούν την αυτοκυριαρχία τους και βρίσκουν την ψυχική τους γαλήνη και αρμονία. Η φύση έχει ζωτική σημασία για το ανθρώπινο είδος, γιατί εκεί ο άνθρωπος γεννιέται, αναπτύσσεται, ζει και πεθαίνει σ' έναν κύκλο δημιουργίας και συνέχειας. Στις περισσότερες κωμωδίες του κωμικού ποιητή, όπως προαναφέρθηκε, οι πρωταγωνιστές στο τέλος επιστρέφουν στο φυσικό περιβάλλον ευτυχισμένοι.

Στους *Σφήκες* ο κεντρικός ήρωας ο Φιλοκλέωνας αφού περάσει πολλές περιπέτειες για να ικανοποιήσει τη δικομάνια του και τις άλλες σαθρές πολιτικές εκδηλώσεις της Αθήνας του 5^{ου} αιώνα, στο τέλος της κωμωδίας θα κατορθώσει να απαλλαχθεί από την αγάπη του για τα δικαστήρια και θα επιστρέψει στην απλή, αγροτική ζωή χορεύοντας χαρούμενος. Τότε θα ζήσει ευτυχισμένος, απαλλαγμένος από τους νόμους της πόλης και θεραπευμένος από την προγενέστερη δικομανία του· θα είναι έτοιμος να απολαύσει τις χαρές της ζωής στην ύπαιθρο. Η κωμωδία θα κλείσει με τον ήρωα να χορεύει μεθυσμένος με τους τρεις γιους του κωμωδιογράφου Καρκίνου, μεταμφιεσμένους σε καβούρια. Η ευημερία για να επιτευχθεί απαιτεί μια απλή ζωή, μακριά από τους θεσμούς της πόλης που αλλοτριώνουν τις ηθικές αξίες του ανθρώπου. Εν αντιθέσει οι άνθρωποι στην ύπαιθρο φαίνεται να ζουν ευτυχισμένοι και χωρίς να είναι επιβαρυνμένοι από τις αστικές πολιτικές σκοτούρες.

Στις *Νεφέλες* ο ποιητής δίνει την αξία της ζωής κοντά στη φύση από τους πρώτους κιόλας στίχους. Μέσα από τα λόγια του ο κεντρικός ήρωας, ένας πρώην αγρότης, ο Στρεψιάδης παραθέτει τα θετικά της αγροτικής ζωής συγκρίνοντας τη με την αστική. Ο Στρεψιάδης, όπως και ο Δικαιόπολις από τους *Αχαρνής* νοσταλγούν τη ζωή τους κοντά στη φύση, όπου δούλευαν στα χωράφια τους και απολάμβαναν την καρποφορία της γης.

«έμοι γὰρ ἦν ἄγροικος ἤδιστος βίος
εὐρωτιῶν, ἀκόρητος, εἰκῆ κείμενος,
βρύων μελίτταις καὶ προβάτοις καὶ στεμφύλοις¹⁶⁷»

¹⁶⁷ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στχ 43-45.

Γιατί η δική μου ζωή ήταν αγροτική γλυκιά,
όλη ακαταστασία, βρισκόμουν μέσα στην λιγδιά και την σκόνη,
μέσα στις μέλισσες και τα πρόβατα και τα πυρήνα.

Οι αγρότες αγαπούσαν ιδιαιτέρως τα χωράφια τους και η αδυναμία τους προς τη γη γινόταν ευδιάκριτη πρωτίστως, όταν ερχόταν σε σύγκριση με την αστική ζωή. Ο Αριστοφάνης συνεπώς, μας παρουσιάζει το πόσο αυτάρκεις και ευδαίμονες είναι οι άνθρωποι που ζουν κοντά στη φύση.

Η υπεροχή της ζωής στην ύπαιθρο έναντι της αστικής φαίνεται ακόμη μέσα και από τον επιρρηματικό αγώνα του Δικαίου και του Άδικου λόγου στη συγκεκριμένη κωμωδία. «Ο Δίκαιος λόγος υποστηρίζει την υγιή ζωή της υπαίθρου, την καλή υγεία και τη φυσική ρώμη που αποκτά κανείς με την καλλιέργεια της γης, ενώ όλα αυτά χτίζουν μια ηθική παλιού τύπου που περιλαμβάνει πίστη στους θεούς, στις αρετές στην παραδοσιακή μουσική και ποίηση¹⁶⁸». Κοντά στη φύση οι άνθρωποι ζουν με σεμνότητα, σεβασμό στους μεγαλύτερους, γαλήνη, ηρεμία και ξεγνοιασιά.

«ἀποθρέξει

στεφανωσάμενος καλάμῳ λευκῷ μετὰ σῶφρονος ἡλικιώτου,
μίλακος ὄζων καὶ ἀπραγμοσύνης καὶ λεύκης φυλλοβολούσης,
ἦρος ἐν ὄρᾳ χαίρων, ὅποταν πλάτανος πτελέα ψιθυρίζει.
ἦν ταῦτα ποῆς ἀγῶ φράζω¹⁶⁹»

θα τρέχεις

στεφανωμένος μ' ένα λευκό καλάμι και με έναν νέο συνομήλικο,
που είναι τίμιο παιδί, σμιλακιά θα μυρίζεις, γλυκιά ξεγνοιασιά και
φυλλοβόλα λεύκη·

κι ω η χαρά σου την άνοιξη, όταν θα ψιθυρίζει στη φτελιά ο πλάτανος!

Στον αντίποδα μέσω του Άδικου λόγου αποδοκιμάζει την αστική ζωή. Οι αστοί έχουν ως κύριο μέλημα τους τις σαρκικές ηδονές, την ανηθικότητα, την οκνηρία, επιδίδονται σε ανούσιους συλλογισμούς και έχουν καχεκτική εμφάνιση.

Στους *Άχαρνής* οι αγρότες μέσα στην πόλη της Αθήνας, εγκλωβισμένοι στα Μακρά τείχη είναι δυστυχισμένοι, πέφτουν θύματα των δημαγωγών και γίνονται θύματα των αστών. Η επιστροφή τους στην ύπαιθρο θα σηματοδοτήσει την έναρξη της χαρούμενης και μακάριας ζωής, γεμάτης από απολαύσεις.

¹⁶⁸ Thierry, 1999:86

¹⁶⁹ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στχ 1005-1009

«αφήνω να πετάξει το μυαλό μου στο περβόλι μου.

.....

νιώθοντας μίσος για τη μεγαλούπολη

έρωτα για το δήμο μου.....¹⁷⁰»

Οι *Όρνιθες* αποτελούν μια ακόμη κωμωδία που ο άνθρωπος έρχεται κοντά στη φύση και σε άμεση επαφή με τα ζώα. Στο έργο αυτό ο Αριστοφάνης μας παρουσιάζει μια νέα αρχή των ανθρώπων σε μια ειδυλλιακή τοποθεσία. Ο τόπος των πουλιών, κοντά στον ουρανό και στη φύση είναι ένας ουτοπικός κόσμος μακριά από τις έγνοιες, τα προβλήματα των ανθρώπων και τη δικομανία των Αθηναίων.

«πλανώμεθα ζητοῦντε τόπον ἀπράγμονα¹⁷¹»

Περιπλανιόμαστε αναζητώντας ήσυχο τόπο

Η αλληλένδετη σχέση ζώων και ανθρώπων, ανθρώπων και φύσης είναι ορατή. Οι άνθρωποι δεν αντέχουν άλλο την παραμονή τους στην πόλη· προκειμένου να επιβιώσουν θα αναζητήσουν μια νέα οικία κοντά στα πουλιά. Μόνο τα πουλιά σύμφωνα με τους χρησμούς του μαντείου θα τους επιδείξουν το σημείο ίδρυσης της νέας πόλης τους. Τα πουλιά με τη σειρά τους χρειάζονται τη συνδρομή των ανθρώπων (του Πισθέταιρου και του Ευελπίδη) για να αποκαταστήσουν την τιμή τους και να πάρουν πάλι την εξουσία τους πίσω, καθώς εξαιτίας της ανευθυνότητας τους την έχασαν.

«οὔτως ὑμᾶς πάντες πρότερον μεγάλους ἀγίους τ' ἐνόμιζον,
νῦν δ' ἀνδράποδ', ἠλίθιους, Μανᾶς¹⁷²»

Όπως βλέπεις, πρωτύτερα σας θεωρούσαν μεγάλα, ιερά όντα
τώρα σκλάβους, ηλίθιους, γι' αυτούς·

Τα πτηνά διατηρώντας κάποια κατάλοιπα εξουσίας και σε συνεργασία με τους ανθρώπους, θα έρθουν αντιμέτωπα με τους Ολύμπιους θεούς και θα σώσουν το ανθρώπινο είδος. Θα προσφέρουν πολλά αγαθά στους ανθρώπους (στχ 588-610). Η στενή σχέση μεταξύ ανθρώπων και πτηνών στη συγκεκριμένη κωμωδία, αποδεικνύεται και από τις μεταξύ τους ομοιότητες. Τα πουλιά διαθέτουν ανθρώπινα χαρακτηριστικά, καθώς έχουν ήθη, έθιμα (στχ 471), νόμους (στχ 1345), όρκους (στχ 331) και στρατιωτική οργάνωση (στχ 448) όπως ακριβώς και οι άνθρωποι.

¹⁷⁰ Αριστοφάνης, *Άχαρνής*, στχ 32-46.

¹⁷¹ Αριστοφάνης, *Όρνιθες*, στχ 44.

¹⁷² Αριστοφάνης, *Όρνιθες*, στχ 523-524.

Η σημασία όμως της φύσης και της χρήσης του φανταστικού στοιχείου στους *Όρνιθες* είναι βαθύτερη. «Η Νεφελοκοκκυγία αποτελεί τον παράδεισο της ειρήνης στο μυαλό του ποιητή, εφόσον το μέρος της παράβασης (685-702), το οποίο σχετίζεται με τη θεογονία, λειτουργεί προς υποβάθμιση των πολεμικών συρράξεων μεταξύ των δύο συμμαχιών, προβάλλοντας το ανούσιο στοιχείο του πολέμου, εν συγκρίσει με τη θεϊκή φύση των πτηνών και των θεών¹⁷³». Από την άλλη πλευρά ο φανταστικός κόσμος των πουλιών, η Νεφελοκοκκυγία μπορεί να ταυτιστεί με την αλαζονεία του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. «Ένα κράτος με φτερά, μετέωρο στον αέρα και θεμελιωμένο στο κενό, σαν σύμβολο της ασίγαστης πλεονεξίας και της θαυμαστής τρέλας των Αθηναίων, που μασκαρεύονται μόνο ελαφρά κάτω από το ονειρικό πέπλο του παραμυθιού¹⁷⁴». Οι ήρωες μάταια πιστεύουν πως αν φύγουν από την πόλη και ζήσουν κοντά στη φύση θα βρουν την απολυτή ευδαιμονία, καθώς η επαφή μόνο με τη φύση δεν εξασφαλίζει κάτι τέτοιο. Πρώτα οι ίδιοι οι άνθρωποι θα πρέπει να αναλάβουν τις προσωπικές ευθύνες τους και να αφήσουν τα ατομικά μικροσυμφέροντα.

Η σύνδεση της φύσης με τα έργα του Αριστοφάνη αποδεικνύεται και στους *Βατράχους*. Η συγκεκριμένη κωμωδία συνδέεται άμεσα με τα Ελευσίνια Μυστήρια, αλλά και με τα Μικρά Μυστήρια των Αγρών. Κύριο στοιχείο αποτελεί η διεξαγωγή του έργου σ' ένα λιβάδι. Τα λιβάδια ήταν οι κατεξοχήν χώροι, όπου λάμβαναν χώρα τέτοιου είδους μυστήρια. Συνεπώς, και στην κωμωδία αυτή ο Διόνυσος καλείται να επιστρέψει στον τόπο του, δηλαδή στην ύπαιθρο.

«Ίακχ', ὦ πολυτίμητ' ἐν ἔδραις ἐνθάδε ναίων, [στρ.]

Ίακχ', ὦ Ίακχε,

ἐλθὲ τόνδ' ἀνὰ λειμῶνα χορεύσων¹⁷⁵»

Ίακχε, πολυδόξαστε, που εδώ έχεις την έδρα σου εδώ,

Ίακχε, ω Ίακχε,

έλα σ' αυτό το λιβάδι χορεύοντας

Μαζί με το θεό καλούνται και όλοι οι θεατές να μεταβούν σ' εκείνο το λιβάδι. Όλες οι διονυσιακές τελετές αποδεικνύουν την ενδόμυχη ανάγκη του ανθρώπου να ενωθεί ψυχικά με το ζωικό βασίλειο και τη φύση. Κύριος στόχος η επιστροφή του ανθρώπου στον πατροπαράδοτο τρόπο ζωής με τις παλιές ηθικές αξίες, την αγάπη για την ύπαιθρο και μακριά από τις αστικές φιλοπόλεμες διαθέσεις.

¹⁷³ Μαρκαντωνάτος, 2011: 497.

¹⁷⁴ Κωνσταντάκος, χ.χ: 23.

¹⁷⁵ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, στχ 324-326.

Συμπερασματικά, ο Αριστοφάνης με φιλειρηνική διάθεση εξυμνεί τη φύση, την απλή αγροτική ζωή, σε μια εποχή όπου κυριαρχεί μια φιλοπόλεμη διάθεση και οι ηθικές αξίες έχουν υποστεί διάβρωση. Η ζωή στην πόλη, μακριά από τη φύση, από τις πατρογονικές αξίες οδηγεί στη διαφθορά, στην εκμετάλλευση των αδυνάτων, στο κυνήγι του “εύκολου” χρήματος, στον ατομικισμό, στην αμαύρωση της πολιτικής ζωής. Από την άλλη πλευρά, η ζωή στην ύπαιθρο ταυτίζεται με την ειρήνη, με την απόλαυση των υλικών αγαθών, με την σεξουαλική ικανοποίηση, τη χαρούμενη και ανέμελη ζωή των ανθρώπων που δεν χάνουν την ευκαιρία για να γλεντοκοπήσουν και να τραγουδήσουν για χάρη της.

7. Ο ΛΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΚΦΡΑΣΤΙΚΑ ΜΕΣΑ ΕΜΠΝΕΥΣΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΖΩΙΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ

«Ο Αριστοφάνης υπήρξε ιδιοφυής όχι μόνο στις κωμικές αφηγηματικές συλλήψεις του, τους σπαρταριστούς χαρακτήρες ή τα *ad hominem* αστεία του, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αφομοιώνει και εκμεταλλεύεται την παράδοση της υψηλής ποίησης είτε αυτή είναι η τραγωδία είτε ο χορικός λυρισμός¹⁷⁶». Τα κείμενα του είναι πλούσια σε εικόνες που δίνουν ζωντάνια και παραστατικότητα, αλλά και σε σχήματα λόγου. Κύριο χαρακτηριστικό της αριστοφανικής κωμωδίας αποτελεί η ανάμειξη εκφράσεων υψηλού λυρικού ύφους με χυδαίες προτάσεις και χωρατά που εμπεριέχουν σεξουαλικά υπονοούμενα.

«Οι εικόνες που απαντούν στο κείμενο των κωμωδιών αντικατοπτρίζουν την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής και για αυτόν τον λόγο αντλούν την έμπνευση τους σε μεγάλο βαθμό από τον αγροτικό και τον θαλασσινό κόσμο¹⁷⁷». Περιγράφουν άλλοτε την ομορφιά της φύσης και άλλοτε τη γεωργική ζωή. Μέσα από τις εικόνες της καλλιέργειας της γης και της εκτροφής των ζώων είναι ορατά το ιδιαίτερο ενδιαφέρον και η ευαισθησία του Αριστοφάνη για τη φύση. «Πώς θα οσφραίνονταν κανείς το κλίμα της Αττικής του καιρού του χωρίς τα φρέσκα σύκα, το κρασί, τις ελιές, τα πουλιά που περιγράφει; Όλα αυτά για τον Αριστοφάνη είναι 'ένα πανηγύρι και ένα κάλεσμα στον κόμο της ζωής¹⁷⁸». «Αν στο κάλλος του λόγου προστεθεί η πλαστικότητα του στίχου, η καταπληκτική τέχνη στην απεικόνιση των προσώπων και η ζωηρότητα της φαντασίας, εμφανίζεται ο Αριστοφάνης ως ένας από τους γνησιότερους εκπροσώπους του Ελληνικού πνεύματος¹⁷⁹».

Μέσα από τις εικόνες των κωμωδιών αντλούμε πληροφορίες για τις αγροτικές οικίες και τις γεωργικές εργασίες. Στους *Σφήκες* κατά τη διάρκεια της προσπάθειας του Φιλοκλέωνα να δραπετεύσει από την καμινάδα του σπιτιού περιγράφεται η αγροτική κατοικία (στχ 151, 152, 155, 173). Στις *Νεφέλες* επικρατούν εικόνες που περιγράφουν την αγροτική διαδικασία της λίπανσης και του σκαψίματος της γης

«ρῶτα μὲν γάρ, ἦν νεᾶν βούλησθ' ἐν ὄρα τοὺς ἀγρούς,
ὔσομεν πρώτοισιν ὑμῖν, τοῖσι δ' ἄλλοις ὕστερον.

¹⁷⁶ Πετρίδης, 2020.

¹⁷⁷ Montanari, 2008:477.

¹⁷⁸ Καρωνή, 2005:36-37.

¹⁷⁹ Φιλολογική Ομάδα Κάκτος, *Ιππής*, 1994:29.

εἶτα τὸν καρπὸν τε καὶ τὰς ἀμπέλους φυλάξομεν,
ὥστε μήτ' αὐχμὸν πιέζειν μήτ' ἄγαν ἐπομβρίαν¹⁸⁰»

Γιατί ρωτά, αν θέλετε χέρσο χτήμα σ' αυτήν την ώρα να τ' οργώσετε,
θα ρίχνουμε βροχή στα δικά σας πρώτα, κι έπειτα στα ξένα.

Και θα σας φυλάμε τον καρπό και τα αμπέλια·

ὥστε οὔτε αναβροχιές και στέγνες πιέζουν οὔτε και νεροποντές.

Στους *Άχαρνῆς* ο χορός τραγουδά ένα άσμα που περιγράφει τις γεωργικές διαδικασίες, τη φύτευση και την καλλιέργεια των χωραφιών. «Σχεδόν όμως οι λέξεις που επιλέγει ο ποιητής είναι λέξεις που χαρακτηρίζουν στη χυδαία γλώσσα τα αντρικά και τα γυναικεία γεννητικά όργανα και τελικά το κείμενο καταντά να αποτελεί περιγραφή ορισμένων λεπτομερειών της ερωτικής πράξης¹⁸¹». Στα πλαίσια της περιγραφής των γεωργικών εργασιών, στην κωμωδία *Νεφέλαι* παρομοιάζει τους άντρες που τραγουδούν σε γλέντια με την εικόνα μιας γυναίκας αγρότισσας μεθυσμένης που αλέθει κριθάρι:

«τὸ κιθαρίζειν

ἄδειν τε πίνονθ' ὡσπερεὶ κάχρυς γυναικ' ἀλοῦσαν¹⁸²»

το να παίζεις κιθάρας

και να τραγουδάς παλιά συνήθεια ὡπως η γυναίκα που αλέθει κριθάρι.

Στους *Ίππῆς*, ο Αριστοφάνης προκειμένου να αναδείξει τον ύπουλο τρόπο που ο Παφλαγόνας ξεγελούσε τους δημότες, φέρνει μια εικόνα από το ψάρεμα των χελιών. Οι ψαράδες για να πιάσουν χέλια πρέπει να αναταράξουν τα νερά του βυθού, αφού όταν επικρατεί νηνεμία το ψάρεμα είναι απραγματοποίητο. Έτσι, και ο Παφλαγόνας αναταράσσει τη γαλήνη της πόλης για να πετύχει τους προσωπικούς του σκοπούς.

«ὄπερ γὰρ οἱ τὰς ἐγγέλεις θηρώμενοι πέπονθας.

ὅταν μὲν ἡ λίμνη καταστῆ, λαμβάνουσιν οὐδέν·

ἐὰν δ' ἄνω τε καὶ κάτω τὸν βόρβορον κυκῶσιν,

αἶρουσι· καὶ σὺ λαμβάνεις, ἦν τὴν πόλιν ταράττης¹⁸³»

Με σένα συμβαίνει ό,τι και μ' αυτούς που ψαρεύουν χέλια: όσο η λίμνη μένει ατάραχη, δεν πιάνουνε ούτε λέπι· όταν όμως ταράζουν τον βούρκο του βυθού απάνω κάτω, τα πιάνουν. Κι συ «τα πιάνεις» όταν αναστατώνεις την πόλη

¹⁸⁰ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στχ 117-1120.

¹⁸¹ Dover, 2003:76.

¹⁸² Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στχ 1358.

¹⁸³ Αριστοφάνης, *Ίππῆς*, στχ 864-867.

Από τις εικόνες του Αριστοφάνη όμως οι πιο ζωντανές είναι αυτές που περιγράφουν τη φύση. Ο ποιητής «καλλιεργεί όλα τα είδη της λυρικής ποίησης από το ευλαβικό θρησκευτικό ύμνο εως το συμποτικό τραγούδι και τον τσουχτερό ίαμβο¹⁸⁴». Μια από τις κωμωδίες που επικρατούν οι εικόνες της φύσης είναι η *Ειρήνη*. Η *Ειρήνη* αποτελεί την κατεξοχήν αγροτική κωμωδία του Αριστοφάνη, καθώς στην υπόθεση ο ποιητής πραγματεύεται τα δεινά των αγροτών εξαιτίας του πολέμου. Στην κωμωδία αυτήν επικρατεί «ένα υπερρεαλιστικό πλαίσιο ενός υπερκόσμιου χώρου, γεμάτου προσωποποιήσεις και με ουτοπικό υπόβαθρο¹⁸⁵». Όλο το έργο είναι γεμάτο από λυρικές εικόνες προερχόμενες από την αγροτική ζωή και την ύπαιθρο. «Ο κωμικός ποιητής έχει το χάρισμα να παρουσιάζει σε λυρικά κομμάτια τα σύκα, τα μύρτα, το κρασί και τις βιολέτες της αττικής υπαίθρου¹⁸⁶». Όταν οι αγρότες υποδέχονται ευτυχισμένοι την ειρήνη, μαζί τους χαίρονται για την επικράτηση της και τα δέντρα, όπως τα αμπέλια και οι συκίες.

«τοῖς ἀγροίκοισιν γὰρ ἦσθα χῖδρα καὶ σωτηρία.

ὥστε σὲ τὰ τ' ἀμπέλια

καὶ τὰ νέα συκίδια

τᾶλλα θ' ὀπόσ' ἐστὶ φυτὰ

προσγελάσεται λαβόντ' ἄσμενα¹⁸⁷»

Σωτηρία και χλωροσίτι των γεωργών εσύ 'σουνα.

Κι έτσι, αμπέλια, νέες συκίες,

κι όλα τ' άλλα δεντρικά

με χαρά θα σε δεχτούν

και με το χαμόγελο.

Στο έργο αυτό, ο Τρυγαίος περιγράφει μια αγροτική εικόνα, συγκεκριμένα περιγράφει την καλλιέργεια της γης, όταν επικρατήσει και πάλι η ειρήνη. «Η χρήση της λέξης θρινάκη είναι αλληγορική καθώς υποδηλώνεται η επαναφορά στη γη της ειρήνης, όπως και το λίχνισμα διασπείρεται το άχυρο και οι καρποί στο αλώνι¹⁸⁸». Με την αποκατάσταση της ειρήνης, η ζωή θα επανέλθει σε φυσιολογικούς ρυθμούς και οι αγρότες θα επιστρέψουν στην ύπαιθρο, όπου βιοπορίζονται δουλεύοντας τίμια στα χωράφια τους.

¹⁸⁴ Κωνσταντάκος, 2020:35.

¹⁸⁵ Montanari, 2008:467.

¹⁸⁶ Παππάς, 2019:236.

¹⁸⁷ Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, στχ 595-600.

¹⁸⁸ Ανδρουλιδάκης, 2018:93.

«νή Δί', ἡ γὰρ σφῶρα λαμπρὸν ἦν ἄρ' ἐξωπλισμένη,
αἶ τε θρίνακες διαστίλβουσι πρὸς τὸν ἥλιον¹⁸⁹».

Μα τον Δία, πράγματι η καλοφτιαγμένη τσάπα ήταν λαμπερή

Και τα τσικράνια αστράφτουν στον ήλιο ·

Ο Αριστοφάνης μας δίνει την εικόνα της ευτυχισμένης καθημερινής ζωής των αγροτών διακατεχόμενος από μια φιλειρηνική διάθεση. Οι αγρότες χαρούμενοι, λιγούρηδες για το φαγοπότι απολαμβάνουν τους καρπούς της γης. «Ο ποιητής σκόπιμα μεγεθύνει την κωμική ατμόσφαιρα, για να διασκεδάσει το κοινό και να δείξει τα αγαθά της ειρήνης, η απόκτηση της οποίας συνοδεύεται, κατά παράδοση, με διασκέδαση¹⁹⁰».

«πλακοῦσιν ἔστιν ἐντυχεῖν πλανωμένοις ἐρήμοις¹⁹¹».

Δεν πετυχαίνεις να γυρνούν αδέσποτα τέτοιες πίτες»

Ο ποιητής με τις οσφρητικές εικόνες προκαλεί τους ποιητές να μυρίσουν τους καρπούς της φύσης, με τις ακουστικές να ακούσουν το βέλασμα των αρνιών, να ικανοποιήσουν και τις πέντε αισθήσεις τους μέσα σ' ένα ειδυλλιακό τόπο που η φύση σαγηνεύει τους αγρότες με την ομορφιά της.

«κιττοῦ, τρυγοίπου, προβατίων βληχωμένων,
κόλπου γυναικῶν διατρεχουσῶν εἰς ἀγρόν,
δούλης μεθουούσης, ἀνατετραμμένου χοῶς,
ἄλλων τε πολλῶν κἀγαθῶν.¹⁹²»

βέλασμα αρνιών, κισσό, κρασοτσαντίλες,
νεαρές που τρέχουν ξέστηθες στον κάμπο,
δούλα πιωμένη, πλόσκα αναγερμένη,
κι άλλα πολλά αγαθά.

Στους *Ὀρνιθες* είναι άφθονές οι εικόνες που επιδοκιμάζουν την ομορφιά της φύσης. «Τα άνθη των κήπων είναι μια ανοιξιάτικη εικόνα με την παρουσία των πουλιών, μια εικόνα με ερωτικά και ευδαιμονικά στοιχεία, τα οποία πηγάζουν από τον κόσμο των Χαρίτων¹⁹³».

«ήρινά τε βοσκόμεθα παρθένια

λευκότροφα μύρτα Χαρίτων τε κηπεύματα¹⁹⁴».

¹⁸⁹ Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, στχ 566-567.

¹⁹⁰ Ανδρουλιδάκης, 2018: 148.

¹⁹¹ Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, στχ 1314.

¹⁹² Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, στχ 535-538.

¹⁹³ Ανδρουλιδάκης, 2018.

¹⁹⁴ Αριστοφάνης, *Ὀρνιθες*, στχ 1100-1101.

βοσκούμε την άνοιξη παρθενικά

λευκότροφα μύρτα και καρπούς των Χαρίτων τους κήπους

Ποιητικές εικόνες μέσα σε φυσικό περιβάλλον συναντάμε και στις *Θεσμοφοριάζουσες*. Στους ακόλουθους στίχους γίνεται επίκληση στον κατεξοχήν αγροτικό θεό, στον Διώνυσο σ' ένα πυκνό λαγκάδι, τον τόπο λατρείας του θεού. «Η ίδια η φύση συμμετέχει στην εορτή που κάνουν οι θνητοί προς τιμή του θεού¹⁹⁵».

«μελάμφυλλα ὄρη
δασκία πετρώδεις¹⁹⁶».

Πέρα από τις εικόνες που ολόκληρη η γη ανθίζει χάριν στην ειρήνη, στο έργο *Ειρήνη* δίνεται και η αντίθετη εικόνα της φύσης. Η εικόνα της καταστροφής της φύσης ταυτίζεται με την εμπόλεμη ζωή και τις συνέπειες του αφανισμού της ειρήνης.

«ὡς δ' ἄπαξ τὸ πρῶτον ἄκουσ' ἐνόφησεν ἄμπελος¹⁹⁷»
και όταν πρώτα το αμπέλι βρόντηξε τ στη φωτιά

Ένα άλλος είδος εικόνων που περιγράφεται είναι εκείνες που πρωταγωνιστούν τα ζώα. Τέτοιου είδους εικόνες επικρατούν στην κωμωδία, *Σφήκες*. Χαρακτηριστική είναι η εικόνα της δίκης, όπου συμμετέχουν κάθε λογής ζώα. Καθοριστικό ρόλο στη δίκη κατέχει ένας κόκορας, ενώ ο κατήγορος και ο κατηγορούμενος είναι σκύλοι. Ο Φιλοκλέωνας στήνει ένα ιδιωτικό δικαστήριο προκειμένου να δικαστούν δυο σκύλοι και να αποδείξει στον πατέρα του τη νοσηρότητα της δικόμανίας του. Ο σκύλος Κυδαθηναίος (πρόκειται για τον δημαγωγό Κλέωνα) οδηγεί στο δικαστήριο τον σκύλο Λαβή (στην πραγματικότητα ο ποιητής αναφέρεται στον στρατηγό Λάχητα) με την κατηγορία ότι άρπαξε ένα σικελικό τυρί. Ο δεύτερος σκύλος αθωώνεται μετά από την αθωωτική ψήφο του Φιλοκλέωνα. Συνεπώς, οι δυο σκύλοι συμβολίζουν δυο επιφανείς Αθηναίους άνδρες. Ο Αριστοφάνης παρουσιάζει συχνά τον Κλέωνα με την εικόνα του σκύλου. «Ίσως ο Κλέωνας αυτοπαρουσιαζόταν ως φύλακας σκύλος της πόλης ή και του δήμου¹⁹⁸». «Τα δυο σκυλιά συμβολίζουν τον μέσα και τον έξω κόσμο, μεταξύ των οποίων μετακινείται ο Φιλοκλέωνας¹⁹⁹». Επιπλέον, από την αρχαιότητα εως σήμερα ο παραλληλισμός ενός ανθρώπου με έναν σκύλο υποδηλώνει ανθρώπους που δεν χαίρουν εκτίμησης και βρίσκονται στο περιθώριο. Επιπλέον, στο δικαστήριο αυτό προεδρεύει ένας Λύκος. «Ο λύκος είναι κλασικό σύμβολο ανθρώπων που, πρόσκαιρα

¹⁹⁵ Παππάς, 2019:235.

¹⁹⁶ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι*, στχ 997-998.

¹⁹⁷ Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, στχ 612.

¹⁹⁸ Κωνσταντάκος, 2017.

¹⁹⁹ Bowie, 2005:100.

ή όχι, αποσύρθηκαν από την κοινωνία για να μνηθούν σε κάτι ή για ν' αλλάξουν κοινωνική θέση²⁰⁰».

«ἀκούετ' ἤδη τῆς γραφῆς· «ἐγράψατο
Κύων Κυδαθηναίεὺς Λάβητ' Αἰζωνέα
τὸν τυρὸν ἀδικεῖν ὅτι μόνος κατήσθιεν
τὸν Σικελικόν. τίμημα κλωδὸς σύκινος²⁰¹»

Ακούστε

το κατηγορητήριο τώρα: «Ο Σκύλος,

Κυδαθηναίος, καταγγέλλει

τον Αιζωνέα το Λάβη, ότι τον αδίκησε και

Σικελικό τυρί έχει μόνος φάει. Τιμωρία χαλκάς από σύκα

Κατά τη διάρκεια της μετάβασης του Φιλοκλέωνα στη νεαρή ηλικία του επικρατούν οι εικόνες των ζώων και της θάλασσας. Ο Φιλοκλέωνας παρουσιάζεται να χορεύει με τους γιούς του Καρκίνου που έχουν τη μορφή ζώων. Ο πρώτος εμφανίζεται ντυμένος σαν καβούρι. Χαρακτηρίζονται ως κουκουβάγιες (συχ 1506), τυφλοπόντικες (συχ 1509), σφαλάγγια (συχ 1509), ρωγαλίδες (συχ 1509) και πινοκάβουρα (συχ 1510):

«τουτὶ τί ἦν τὸ προσέρπον; ὀξὶς ἢ φάλαγξ;

ΞΑ. ὁ πινοτήρης οὗτός ἐστι τοῦ γένους²⁰²»

Πρωταγωνιστές ζώα σε λυρικές εικόνες συναντάμε και στους *Ὅρνιθες*. «Στο έργο αυτό αφθονεί η ευφυΐα, η φαντασία, το κωμικό στοιχείο, η ομορφιά της φύσης και η λυρικότητα²⁰³». Οι εικόνες από το ζωικό βασίλειο είναι συνεχείς, καθώς στη συνέχεια του έργου ο Τσαλαπετεινός καλεί την Αηδόνα για να προετοιμάσουν τη σύναξη των πουλιών.

«Ο χορός των πουλιών, με την ποικιλόχρωμη συγκρότηση του, συγκαλείται από τον τσαλαπετεινό με μια μονωδία, στην οποία, όπως και σε άλλα λυρικά μέρη του έργου, οι φυσικοί φθόγγοι και η τέχνη του λόγου ενώνονται σε δημιουργήματα, στα οποία το ανοιξιάτικο δάσος μοιάζει να αντιλαλεί με χίλια κελαηδήματα πουλιών²⁰⁴». Με το κάλεσμα του τσαλαπετεινού αποδεικνύεται η ευφάνταστη ποιητική δεξιοτεχνία του Αριστοφάνη.

²⁰⁰ Bowie, 2005:101.

²⁰¹ Αριστοφάνης, *Σφήκες*, συχ 894-897.

²⁰² Αριστοφάνης, *Σφήκες*, συχ 1509-1510.

²⁰³ Καρώνη, 2005:145.

²⁰⁴ Lesky, 1985:610.

«καθαρὰ χωρεῖ
διὰ φυλλοκόμου μίλακος ἠχῶ
πρὸς Διὸς ἔδρας, ἴν' ὁ χρυσοκόμας
Φοῖβος ἀκούων τοῖς σοῖς ἐλέγοις
ἀντιψάλλων ἐλεφαντόδετον
φόρμιγγα θεῶν ἴστησι χορούς·
διὰ δ' ἀθανάτων στομάτων χωρεῖ
ξύμφωνος ὁμοῦ
θεία μακάρων ὀλολυγή²⁰⁵.»

μελωδίες κρουσταλλένιες σκορπά ο καστανός σου λαιμός,
κι ανεβαίνει καθάριος ο αχός,
απ' τα φύλλα ως περνά φουντωτής σμιλακιάς,
προς το θρόνο του Δία·
πάνου ο Φοῖβος εκεί
ο χρυσομάλλης τους θρήνους σου ακούοντας
τη χρυσή ελεφαντόδετη λύρα χτυπά
κι έτσι στήνει χορούς των θεών·
και μαζί, ταιριαστή,
από στόματ' αθάνατα τότε η φωνή
η θεϊκιά των μακάρων ξεσπάει.

Αφού εμφανίζεται η Αηδόνα, ο τσαλαπετεινός καλεί και τα υπόλοιπα πουλιά μέσα από το πιο λυρικό τραγούδι της κωμωδίας.

«ἐποποποῖ ποποῖ, ποποποποῖ ποποῖ,
ἰὼ ἰὼ ἴτω ἴτω
ἴτω τις ὧδε τῶν ἐμῶν ὀμοπτέρων·
ὅσοι τ' εὐσπόρους ἀγροίκων γύας
νέμεσθε, φῦλα μυρία κριθοτράγων
σπερμολόγων τε γένη
ταχὺ πετόμενα, μαλθακὴν ἰέντα γῆρυν·
ὅσα τ' ἐν ἄλοκι θαμὰ
βῶλον ἀμφιτιτυβίζεθ' ὧδε λεπτὸν
ἠδομένα φωνᾶ·

²⁰⁵ Αριστοφάνης, *Ὀρνιθες*, στχ 216-221.

—τιοτιοτιοτιοτιοτιοτιο—

ὅσα θ' ὑμῶν κατὰ κήπους ἐπὶ κισσοῦ
κλάδεσι νομὸν ἔχει,

τά τε κατ' ὄρεα τά τε κοτινοτράγα τά τε κομαροφάγα,
ἀνύσατε πετόμενα πρὸς ἐμὴν αὐδάν·

—τριτο τριτο τοτοβριξ·—

οἷ θ' ἐλείας παρ' ἀλῶνας ὄξυστόμους
ἐμπίδας κάπτεθ', ὅσα τ' εὐδρόσους γῆς τόπους
ἔχετε λειμῶνά τ' ἐρόεντα Μαραθῶνος, ὄρ-
νις <τε> πτεροποίκιλος, ἀτταγᾶς ἀτταγᾶς·
ῶν τ' ἐπὶ πόντιον οἶδμα θαλάσσης
φῦλα μετ' ἀλκύνεσσι ποτῆται,
δεῦρ' ἴτε πευσόμενοι τὰ νεώτερα.²⁰⁶»

Εποπόποποποπόι, εποπόποποποπόι!

Λαλαλά, ω ελάτε δω,

φτερωτά συντρόφια εσεῖς·

ὅσα μέσα στα χωράφια

τα καλόσπαρτα βοσκάτε των ξωμάχων,

αναρίθμητες φυλές κριθαροφάγες,

ράτσες σπορολόγες, ω

απαλόφωνα, γοργόφτερα πουλιά·

κι ὅσα γύρω ἀπὸ το βόλο

τιτιβίζετε στ' αὐλάκι

με ψιλούτσικη χαρούμενη λαλιά·

—τσιουτσίου, τσιουτσίου, τσιουτσίου·—

κι ὅσα, μες στα περιβόλια, στου κισσοῦ

λημεριάζετε τα κλώνια·

κι ὅσα πάνω στα βουνά

αγριλιές και κουμαριές τσιμπολογάτε·

τη φωνή μου ακούστε, ελάτε,

τρέξτε, ανοίξτε τα φτερά·

—τριοτό τριοτό τοτοβριξ·—

²⁰⁶ Αριστοφάνης, *Ὀρνιθες*, στχ 227-252.

όσα μέσα στα στενά, στα βαλτοτόπια,
βελονόστομα κουνούπια χάφτετε, όσα
σε δροσόλουστες φωλιάζετε μεριές
και στου Μαραθώνα το λιβάδι
το μυριόχαρο· κι εσύ,
παρδαλόφτερο πουλί,
πέρδικα των λιβαδιών,
ω λιβαδοπέρδικα·
κι όσα πάνω από το κύμα του πελάγου
μ' αλκυόνες φτερουγίζετε, ω ελάτε,
τρέξτε δω, τα νέα ν' ακούσετε μαντάτα·

Στο λυρικό αυτό κομμάτι κυριαρχούν τόσο ακουστικές, όσο και οπτικές εικόνες της φύσης. Ο Τσαλαπετεινός φωνάζει όλα τα πουλιά. Μέσα από το κάλεσμα του, περιγράφει στους θεατές την καθημερινότητα των πουλιών στην ύπαιθρο. Αναφέρει διάφορες ράτσες πουλιών να φτερουγίζουν πάνω στα χωράφια και άλλα πουλιά να βρίσκονται στα περιβόλια και να κάθονται πάνω σε κλωνάρια κισσού. Μερικά είναι στα βουνά και τσιμπάνε τα κλωνάρια των κουμαριών και των αργίλιών, ενώ αλλά σε βάλτους και τρώνε κουνούπια. Κάποια πουλιά ξεκουράζονται στις φωλιές τους κάτω από τον ήλιο ή στο λιβάδι του Μαραθώνα, όπως μια παρδαλή πέρδικα. Τέλος, ο ποιητής περιγράφει και τα πουλιά που πετάνε πάνω από το πέλαγος, όπως οι αλκυόνες. Έτσι τα πουλιά έρχονται στη συνέλευση χωρισμένα σε ομάδες, ανάλογα το φυσικό τοπίο στο οποίο ζουν. «Για κάθε κατηγορία πουλιών ο ποιητής χρησιμοποιεί διαφορετικό ρυθμικό χαρακτήρα στο στίχο, για να αποδώσει τα χαρακτηριστικά της φωνής ή της κίνησης τους²⁰⁷». Η συγκεκριμένη κωμωδία αποτελεί έναν ποιητικό οίστρο του Αριστοφάνη, όπου όλα τα πλάσματα της φύσης αποκτούν ανθρώπινη λαλιά μέσα από το κελάηδισμα τους.

Οι λυρικές εικόνες των πουλιών που μέσα στα χωράφια αναζητούν την τροφή τους, απεικονίζουν την απόλυτη αρμονία της φύσης σε περίοδο ειρήνης

«ἴτω τις ὄδε τῶν ἐμῶν ὀμοπτέρων·
ὄσοι τ' εὐσπόρους ἀγροίκων γύας
νέμεσθε, φῦλα μυρία κριθοτράγων

²⁰⁷ Καρώνη, 2005 :151.

σπερμολόγων τε γένη
ταχὺ πετόμενα, μαλθακὴν ἰέντα γῆρυν.²⁰⁸»
Ω ομοφτερωτοὶ σύντροφοι μας εσεῖς·
ὄσοι μέσα στα καλόσπορα χωράφια
βοσκάτε των ξωμάχων,
χιλιάδες φυλές κριθαροφάγες,
ράτσες σπορολόγες, ω γρήγορα πετούμενα
μελωδικά, πουλιά

Ο ποιητής δίνει μια ειδυλλιακή εικόνα της ζωής των πουλιών μέσα στη φύση. Τα πουλιά έχουν μια ανέμελη και μακάρια ζωή. Σύμφωνα με τον Αριστοφάνη τα πουλιά είναι μακάρια, διότι το καλοκαίρι δεν επηρεάζονται από την υψηλή θερμοκρασία, δεδομένου ότι ζουν στην δροσιά των λιβαδιών και το χειμώνα δεν υποφέρουν από το κρύο, γιατί είναι προφυλαγμένα στις ορεινές σπηλιές. «Αυτή η αντωδή της δεύτερης παράβασης των *Ὀρνιθῶν* αποτελεί ένα αριστοφανικό μείγμα από την επική, λυρική ή τραγική ποίηση²⁰⁹».

«εὐδαιμον φῦλον πτηνῶν [ἀντ.]
οἰωνῶν, οἱ χειμῶνος μὲν
χλαίνας οὐκ ἀμπισχνοῦνται·
οὐδ' αὖ θερμὴ πνίγους ἡμᾶς
ἀκτὶς τηλαυγῆς θάλλει·
ἀλλ' ἀνθηρῶν λειμώνων
φύλλων <τ' > ἐν κόλποις ναίω,
ἠνίκ' ἄν ὁ θεσπέσιος ὄξυ μέλος ἀχέτας
θάλλεσι μεσημβρινοῖς ἡλιομανῆς βοᾷ.
χειμάζω δ' ἐν κοίλοις ἄντροις
νύμφαις οὐρείαις ξυμπαίζων·
ἠρινά τε βοσκόμεθα παρθένια
λευκότροφα μύρτα Χαρίτων τε κηπεύματα²¹⁰»
Καλότυχα εἶναι τα πουλιά
για το χειμώνα ἔχουν φτερά
και κάπες δεν τους χρειάζονται·

²⁰⁸ Αριστοφάνης, *Ὀρνιθες*, στχ 229-234.

²⁰⁹ Παππάς, 2019:256.

²¹⁰ Αριστοφάνης, *Ὀρνιθες*, στχ 1088-1101.

και μες στην κάψα, η φλογερή
αχτίδα η αλαργόφεγγη
δε με ζεσταίνει· κατοικώ
στης φυλλωσιάς την αγκαλιά
και στ' ανθισμένα λιβάδια, ο ηλιόχαρος όταν
τραγουδιστής, το θεσπέσιο τζιτζίκι,
τα μεσημέρια σφυρίζει.
Και το χειμώνα σε βαθιές
μέσα σπηλιές, με των βουνών
παίζοντας νύμφες, τον περνώ·
βόσκω την άνοιξη ασπρόσαρκα μύρτα
παρθενικά, και καρπούς στων Χαρίτων τους κήπους.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό του αριστοφανικού λυρισμού είναι οι γκροτέσκες εικόνες. Το γκροτέσκο βασίζεται στην υπερβολή, αποσκοπεί στο να προκαλέσει το γέλιο και είναι συνδυασμός του πραγματικού και του φανταστικού κόσμου. Κατεξοχήν εικόνα γκροτέσκου είναι το σκαθάρι στο έργο, *Ειρήνη*. Ο πρωταγωνιστής του έργου, ο Τρυγαίος θα χρησιμοποιήσει ένα γιγάντιο σκαθάρι προκειμένου να πετάξει και να ανέβει στον Όλυμπο. Στο απόσπασμα κυριαρχούν οπτικές και οσφρητικές εικόνες. Στους πρώτους κίολας στίχους περιγράφεται αναλυτικά το σκαθάρι και οι τροφές που χρειάζεται. Έχει έντονα σημεία ακαθαρσίας και η μυρωδιά που αποπνέει είναι ανυπόφορη.

«μιαρὸν τὸ χρῆμα καὶ κάκοσμον καὶ βορόν²¹¹»

Λαίμαργο ζώο· βρομιά και σιχαμάρα

Η μυρωδιά του προοικονομεί ότι οι συνθήκες που επικρατούν στην Αττική δεν είναι ευνοϊκές. Ακόμη, ερχεται σε αντίθεση με τα όμορφα αρώματα και τα μύρα που χρησιμοποιούν στις θυσίες των θεών, καθώς «τέτοιες ακαθαρσίες μολύνουν τους βωμούς²¹²». «Η φρικιαστική εικόνα του σκαθαριού που τρώει ακαθαρσίες υποδηλώνει το γεγονός ότι στο πρώτο μέρος του έργου το φαγοπότι προσφέρει μικρή απόλαυση στην ανθρωπότητα²¹³». Η εικόνα αυτή έρχεται σε ρήξη με τις ευχάριστες ευωδιές της φύσης, που θα επικρατήσουν με την εκεχειρία και την επικράτηση της ειρήνης.

²¹¹ Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, στχ 38.

²¹² Parker, 1983:162.

²¹³ Bowie, 2005:143.

Μια ακόμη κωμωδία που κυριαρχούν οι γκροτέσκες εικόνες είναι οι *Όρνιθες*. Η κωμωδία αυτή αποτελεί ένα πολιτικό έργο που παράλληλα έχει ως θεματολογία τον ουτοπικό κόσμο και τη φαντασία. Οι εικόνες από τη φύση και το ζωικό βασίλειο, καθώς και ο λυρισμός του Αριστοφάνη βρίσκονται στο ζενίθ. Ο Αριστοφάνης περιγράφει διεξοδικά με γκροτέσκες και κωμικές εικόνες την κυριαρχία των πουλιών. Οι θεοί πεινασμένοι καθώς δεν φτάνει η κνίσσα από τις θυσίες στον Όλυμπο και νευριασμένοι που αδυνατούν να έρθουν σ' επαφή με θνητές γυναίκες, θα αναγκαστούν να αναγνωρίσουν την κυριαρχία των πουλιών. Στην πάροδο του έργου ο ποιητής περιγράφει μια πολεμική σκηνή ανάμεσα στα πουλιά και τους δυο ήρωες της κωμωδίας. Τα πουλιά επιτίθενται με τα ράμφη τους.

«ἰὼ ἰὼ [ἀντ.]

ἔπαγ' ἔπιθ' ἐπίφερε πολέμιον ὄρμᾶν

φονίαν, πτέρυγά τε παντᾶ περίβαλε

περί τε κύκλωσαι·

ὡς δεῖ τῶδ' οἰμώζειν ἄμφω

καὶ δοῦναι ρύγγει φορβάν²¹⁴»

«Αέρα, μπρος!

Χιμήστε, πιείτε το αίμα τους·

απλώστε τις φτερούγες σας

και ζώστε τους από παντού·

βόγκους να βγάλουνε κι οι δυο·

τα ράμφη μας στις σάρκες τους

να μπουν να τις σπαράξουνε.»

Ο Αριστοφάνης δίνει ανθρώπινη λαλιά σ' όλα τα πλάσματα της φύσης για να συμμετέχουν και αυτά στα έργα του. Συνεπώς, κάνει χρήση προσωποποιήσεων των ζώων, δίνοντας τους ανθρώπινες ιδιότητες και χαρακτηριστικά. Στους *Ίππης* εμφανίζεται ένας γλάρος πάνω σ' ένα βράχο να ρητορεύει. «Ο γλάρος είναι σύμβολο αρπακτικότητας και κλεψιάς²¹⁵». Με την προσωποποίηση του γλάρου, ο Αριστοφάνης αφήνει υπονοούμενα για τον Κλεώνυμο.

«γλάρος κεχηνώς ἐπὶ πέτρας δημηγορῶν²¹⁶»

γλάρο με στόμα ολάνοιχτο πάνω σε βράχο να δημηγορεί.

²¹⁴ Αριστοφάνης, *Όρνιθες*, στχ 343-348.

²¹⁵ Φιλολογική Ομάδα Κάκτος, *Ίππης*, 1994:183 .

²¹⁶ Αριστοφάνης, *Ίππης*, στχ 956.

Τα πουλιά στους *Όρνιθες* προσωποποιούνται και αποκτούν ανθρώπινη συμπεριφορά. Όταν έρχονται οι άνθρωποι να αποικίσουν τον τόπο τους, ως αυτόχθονες κάτοικοι εναντιώνονται στους ανθρώπους και είναι έτοιμοι να υπερασπιστούν τη γη τους. Σε αντίθεση με τους ανθρώπους, τα πουλιά εμφανίζονται σαν κανονικοί οπλίτες που έχουν ταξίαρχο να τους καθοδηγεί.

«ποῦ ἴσθ' ὁ ταξίαρχος; ἐπαγέτω τὸ δεξιὸν κέρασ.

.....

ἀκούετε λέω· τοὺς ὀπλίτας νυνμενὶ

ἀνελομένους θῶπλ' ἀπιέναι πάλιν οἴκαδε²¹⁷»

«πού εἶσαι ταξίαρχε; Ἡ δεξιά μας πτέρυγα να προχωρήσει.

.....

Ακούστε λέω· αφού στους οπλίτες

Δοθούν τα όπλα τους

να πάνε πάλι στα σπίτια τους·

Σον αντίποδα οι άνθρωποι χάνουν τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά τους και επιστρέφουν στην προηγούμενη άγρια φύση τους. «Οι αντιστροφές χρησιμεύουν για να χαρακτηρίσουν την εποχή της σύγκρουσης ως περίοδο χάους και μετάβασης, εδώ πτηνά οπλίτες και άνθρωποι πολεμούν με σύνεργα θυσιών, πριν ξεκινήσουν για την εγκαθίδρυση νέας τάξης²¹⁸».

Οι παρομοιώσεις εμπνευσμένες από τη φύση και το ζωικό βασίλειο δεν θα μπορούσαν να λείπουν από τον αριστοφανικό λυρισμό. Στους *Βατράχους* παρομοιάζεται η ομιλία του Κλεοφώντα με το κελάηδισμα ενός θρακιώτικου χελιδονιού, προκειμένου να τονίσει ο ποιητής τα ακατανόητα λόγια του ομιλητή. «Το χελιδόνι ήταν σύμβολο βαρβαρότητας. Οι αρχαίοι Έλληνες παρομοίαζαν συχνά τον ήχο μια ξένης γλώσσας με το τέρισμα του χελιδονιού²¹⁹».

«μυρίαὶ κάθηνται

φιλοτιμότεραι Κλεοφῶντος, ἐφ' οὔ δῃ

680 χεῖλεσιν ἀμφιλάλοισ δεινὸν ἐπιβρέμεται

Θρηκία χελιδῶν²²⁰»

²¹⁷ Αριστοφάνης, *Όρνιθες*, στχ 353, 448-449.

²¹⁸ Bowie, 2005:163.

²¹⁹ Παππάς, 2019:247.

²²⁰ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, στχ 677-681.

Περισσότερο φιλόδοξοι
κι απ' τον Κλεοφώντα, που από τα δίγλωσσα χείλια του,
ενώ κάθεται πάνω σε βάρβαρο φύλλο,
άγρια λαλεί σαν θρακιώτικο χελιδόνι
Στους *Όρνιθες* ο ποιητής Φρύνιχος παρομοιάζεται με μια μέλισσα που τρώει μελωδικά
λουλούδια και οι στίχοι του είναι τόσο ευσυγκίνητοι και γλυκείς σαν μέλι.

«ἔνθεν ὡσπερὶ μέλιττα
Φρύνιχος ἀμβροσίων μελέων ἀπε-
βόσκετο καρπὸν αἰεὶ φέ-
ρων γλυκεῖαν ῥῶδαν,
τιοτιοτιοτιγξ»
Εκείθε σαν τη μέλισσα
ένας ποιητής, ο Φρύνιχος,
γευόταν τον καρπό απ' αμβρόσιες μελωδίες
και το τραγούδι που έφερνε γλυκό ήταν σαν το μέλι,
τσιουτσίου τσιουτίγξ.

Πολλές είναι και παρομοιώσεις με τα καβούρια. «Το καβούρι είναι περιθωριακό ζώο²²¹».

Στους *Όρνιθες* ο Χαιρεφών παρομοιάζεται με μια νυχτερίδα λόγω της όψης του, αλλά και εξαιτίας του ήχου που προκαλούν τα φαντάσματα των νεκρών και που παραπέμπει στον ήχο υψηλής συχνότητας που εκπέμπουν οι νυχτερίδες.

«κᾶτ' ἀνήλθ' αὐτῷ κάτωθεν
πρὸς τὸ λαιμᾶν τῆς καμήλου
Χαιρεφῶν ἡ νυκτερίς²²²»
και τότε, ήλθε αυτός προς τα κάτω
για να πιεί το αίμα της καμήλας αίμα
και πρόβαλε ο Χαιρεφώντας, η νυχτερίδα

Στις *Νεφέλες* ο Αμυνίας παρομοιάζεται με άλογο.

«ἄξεις; ἐφιαλῶ
κεντῶν ὑπὸ τὸν πρωκτὸν σε τὸν σειραφόρον²²³»

²²¹ Detienne & Vernant, 1978:269-273.

²²² Αριστοφάνης, *Όρνιθες*, στχ 1562-1564.

²²³ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στχ 1299-1300.

Χορ χορ! Με το κεντρί στον πισινό σου
σου δίνω δρόμο, ξώζυγο άλογό μου.

Στους *Ίππης*, όπως και στους *Σφήκες*, ο Κλέων παρομοιάζεται μ' ένα γουρούνι που έχει πάρει φωτιά. «Το γουρούνι (ῥς, γεν ὑός, όπως το σῦς) συμβολίζει στην αρχαία Ελλάδα τη χυδαιότητα και την αγραμματοσύνη. Έτσι, ο Κλέων υποβιβάζεται στο επίπεδο του ζώου και του αργυρωνήτου²²⁴».

« ἔχουσα φωνήν ἐμπερημένης ὑός²²⁵»

Έχοντας φωνή γουρούνας που καίγεται

Παρομοίωση προερχόμενη από το ζωικό βασίλειο υπάρχει και στην κωμωδία *Λυσιστράτη*. Στους ακόλουθους στίχους παρομοιάζονται οι στρατιώτες με κάπρους, προκειμένου ο ποιητής να αποδώσει το μένος με το οποίο πολεμούσαν οι άνδρες. Τους παραλληλίζει με το συγκεκριμένο ζώο, καθώς οι κάπροι ήταν ευερέθιστα ζώα.

«ἄπερ τὼς κάπρως σά-
γοντας, οἰῶ, τὸν ὀδόντα· πολὺς δ'
ἀμφὶ τὰς γένυας ἀφρὸς ἦνσεεν, πο-
λὺς δ' ἀμᾶ καττῶν σκελῶν ἴετο²²⁶»

Όπως τους κάπρους οδηγώντας,
με τα δόντια ακονισμένα
κι έβγαινε αφρός από τα στόματα, πολὺς
κι έβγαινε και από τα σκέλια.

Πέρα από τις παρομοιώσεις με ζώα, ο ποιητής κάνει χρήση παρομοιώσεων χρησιμοποιώντας στοιχεία από το φυσικό περιβάλλον γενικότερα. Στους *Άχαρνής* παρομοιάζεται το γυναικείο στήθος με κυδώνια.

«τι στηθάκια σαν κυδώνια τραγανά²²⁷»

Στους *Ίππης* παρομοιάζονται οι πολίτες με σύκα που πατιούνται από τον Παφλαγόνα.

«κάποσुकάζεις πιέζων τοὺς ὑπευθύνους σκοπῶν,
ὅστις αὐτῶν ὠμός ἐστιν ἢ πέπων ἢ μὴ πέπων²²⁸»
ζουλάς σα σύκα τους υπεύθυνους, ψάχνοντας

ποιος από αυτούς είναι άγουρος ή ώριμος ή θέλει ακόμα για να ωριμάσει.

²²⁴ Παππάς, 2019:270.

²²⁵ Αριστοφάνης, *Σφήκες*, στχ 36.

²²⁶ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη*, στχ 1255-1259.

²²⁷ Αριστοφάνης, *Άχαρνής* στχ 1199.

²²⁸ Αριστοφάνης, *Ίππης*, στχ 259-260.

«Πέρα από την παρομοίωση, η λέξη σύκα χρησιμοποιείται και ως υπαινιγμός στους συκοφάντες²²⁹». Ο χορός κατηγορεί τον Παφλαγόνα, ότι εκμεταλλεύεται τους πιο αφελείς πολίτες, για να τους κατηγορήσει άδικα για τα δικά του παραπτώματα. Επιπλέον, ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί παρομοιώσεις για τα φυσικά φαινόμενα, όπως τον άνεμο. Ο Παφλαγόνας παρομοιάζει τον εαυτό του με τον άνεμο που θα αναταράξει τον Αλλαντοπώλη:

«ἔξειμι γάρ σοι λαμπρὸς ἤδη καὶ μέγας καθιείς,
ὁμοῦ ταράττων τήν τε γῆν καὶ τὴν θάλατταν εἰκῆ²³⁰»
Θα ἔρθω λοιπόν και πέσω πάνω σου λαμπρός και μεγάλος άνεμος,
αναστατώνοντας μαζί στεριά και θάλασσα, κι ὅποιον πάρει η μπόρα.

Μια ακόμη παρομοίωση που συναντάμε στους *Ἰππῆς* είναι του Κρατίνου, ο οποίος παρομοιάζεται μ' ένα ποτάμι που κυλάει σε κάμπους και με την ορμή του θα πάρει μαζί του και τους εχθρούς του:

«εἶτα Κρατίνου μεμνημένος, ὃς πολλῶ ῥεύσας ποτ' ἐπαίνω
διὰ τῶν ἀφελῶν πεδίων ἔρρει, καὶ τῆς στάσεως παρασύρων
ἐφόρει τὰς δρυῶν καὶ τὰς πλατάνους καὶ τοὺς ἐχθροὺς προθελύμους²³¹»

στον νου του τον Κρατίνο, που ἄλλοτε μες σ' ἄφθονα χειροκροτήματα χυνόταν σαν νεροσυρμή στις ολόισες πεδιάδες και ξεριζώνοντας απ' τη θέση τους παρέσερνε τις δρυς και τα πλατάνια και τους εχθρούς του με τις ρίζες τους.

Η λυρική τέχνη του Αριστοφάνη αποδεικνύεται και μέσα από τις γλαφυρές μεταφορές. Στους *Βατράχους*, ο ποιητής χρησιμοποιεί μεταφορές αναφερόμενος στον τραγικό ποιητή, Αισχύλο δίνοντας του τη μορφή λιονταριού, αγριόχοιρου και Τιτάνα ταυτόχρονα μέσα σε λίγους στίχους.

«φρίξας δ' αὐτοκόμου λοφιᾶς λασιαύχενα χαίταν,
δεινὸν ἐπισκύνιον ξυνάγων, βρυχώμενος ἦσει
ρήματα γομποπαγῆ, πινακηδὸν ἀποσπῶν
γηγενεῖ φυσήματι²³²»

Πλούσια σα χαίτη μαλλιά θα ορθωθούν σ' εκείνού το κεφάλι,
κι ἄγρια τα φρύδια σουφρώνοντας, με βρουχητά θα πετάξει

²²⁹ Φιλολογική Ομάδα Κάκτους, *Ἰππῆς*, 1994:169.

²³⁰ Αριστοφάνης, *Ἰππῆς*, στχ 430-431.

²³¹ Αριστοφάνης, *Ἰππῆς*, στχ 526-528.

²³² Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, στχ 822-825.

τιτανικά, ξεκολλώντας τα ως να 'ναι μαδέρια,
λόγια στεριοκάρφωτα.

Στους *Άχαρνής* περιγράφεται διεξοδικά ο εορτασμός των κατ' άγρους Διονύσια με την οικογένεια του Δικαιόπολη και τους δούλους του. «Η σκηνή τοποθετείται στον λόφο της Αττικής του Φελλέως, ενώ το ρήμα *καταγιγαρτίσαι* εμπεριέχει μεταφορά από τον γεωργικό τομέα²³³». Η συγκεκριμένη μεταφορά έχει σεξουαλικά υπονοούμενα.

«Μέσην λαβόντ', ἄραντα, κατά-
βαλόντα καταγιγαρτίσαι²³⁴»

Αφού την πάρεις από τη μέση, την σηκώνει ψηλά,

Και στρώνοντας την στην χλόη να την κορφολογήσεις

Στους *Ίππής* ο ποιητής διακόπτει τον αγώνα ύβρεων για να χρησιμοποιήσει τη μεταφορά μιας μέλισσας που τριγυρνάει από λουλούδι σε λουλούδι.

«ὦ περὶ πάντ' ἐπὶ πᾶσί τε πράγμασι
δωροδόκοισιν ἐπ' ἄνθεσιν ἴζων,

εἶθε φαύλως, ὥσπερ ἠῦρες, ἐκβάλοις τὴν ἔνθεσιν²³⁵»

Ε συ, που γύρω απ' όλα και πάνω απ' όλα τα ζητήματα
πάνω σε ανθούς δωροδοκίας κάθεσαι,

άμποτε, με την ίδια ευκολία που τις βρήκες, να ξεράσεις τις μπουκιές

Στην ίδια κωμωδία ο ποιητής επανέρχεται στον κόσμο των μελισσών και στη συνέχεια του έργου. «Οι σχολιαστές Σύμμαχοι και Αρίσταρχος λένε ότι η μεταφορά αυτή προέρχεται από τις μέλισσες. Οι μελισσοουργοί συνήθιζαν να ρίχνουν στις μέλισσες σύκα, όταν αυτές εξαιτίας του κρύου δεν μπορούσαν να βγουν έξω για τροφή. Τους τα έδιναν ή μασημένα ή αφού τα είχαν πατήσει με τα πόδια²³⁶». Ο ποιητής χρησιμοποιεί αυτήν τη μεταφορά, προκειμένου να αποδώσει το αποχαυνωμένο βλέμμα του Παφλαγόνα.

«κέχηεν ὥσπερ ἐμποδίζων ἰσχάδας²³⁷»

σα ν' αρμαθιάζει σύκα λιασμένα

Συμπερασματικά, μέσα από τα λυρικά μέρη των κωμωδιών και τα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιεί είναι ορατό ότι ο Αριστοφάνης δεν είναι ένας βλάσφημος ποιητής που έχει μοναδικό σκοπό να προκαλέσει το γέλιο και την τέρψη των θεατών, ούτε ένας

²³³ Παππάς, 2019:245.

²³⁴ Αριστοφάνης, *Άχαρνής*, στχ 274-275.

²³⁵ Αριστοφάνης, *Ίππής*, στχ 402-404.

²³⁶ Φιλολογική Ομάδα Κάκτος, *Ίππής*, 1994:178-179.

²³⁷ Αριστοφάνης, *Ίππής*, στχ 755.

πολιτικά στρατευμένος ποιητής που θέλει να χειραγωγήσει το κοινό του. Αντιθέτως, αποτελεί έναν μοναδικό λυρικό ποιητή που μπορεί και νουθετεί τους συμπολίτες του μέσα από τις λαιδορίες και τις βωμολοχίες, αλλά παράλληλα παρουσιάζει έξοχα λυρικά μέρη παίρνοντας έμπνευση από το έπος, τη λυρική ποίηση, τα δραματικά είδη και τη φιλοσοφία.

8. Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΠΟΙΗΤΗ ΚΑΙ Η ΥΠΑΙΘΡΟΣ

Η γλώσσα του ποιητή είναι αττική καθομιλουμένη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ενός μέσου όμως μορφωμένου πολίτη. «Η μέση διάλεκτος πόλεως είναι η γνήσια ομιλουμένη αττική διάλεκτος, η οποία απέχει τόσο από την άστεϊαν *ύποθηλυτέραν*, την υπερεκλεπτυσμένη κομψή και επιτηδευμένη γλώσσα των σοφιστών, των ποιητών και των ρητόρων, όσο και από την *άνελεύθερον ύπαγροικότεραν*, τη χυδαία γλώσσα του αμόρφωτου λαού²³⁸». «Η μορφολογία των λέξεων που χρησιμοποιεί ο Αριστοφάνης χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη συχνότητα των υποκοριστικών, την υπερβολική επέκταση συγκεκριμένων σχημάτων, τη χρήση κάποιων καθημερινών μορφολογικών τύπων που είναι σπάνιοι σε άλλα είδη, και την επινόηση κωμικών ονομάτων²³⁹». Ο ποιητής χρησιμοποιεί λέξεις που προέρχονται από την ύπαιθρο, το λεξιλόγιο των αγροτών, καθημερινές φράσεις και παροιμίες, αλλά και νεολογισμούς και δικές του πολυσύνθετες λέξεις σχετικές με την φύση προκειμένου να προκαλέσει το γέλιο των ακροατών, διατηρώντας όμως ένα επίσημο ύφος. Τέτοιες λέξεις είναι για παράδειγμα η *Νεφελοκοκκυγία* στις *Νεφέλες*: τον όρο αυτό τον χρησιμοποιεί για να αναφερθεί στην οικία των κούκων στον ουρανό. Ακόμη, δίνει στους ήρωες του ονόματα κατασκευασμένα από τον ίδιο που έχουν όμως άμεση σχέση με την αγροτική ζωή. Στον Τρυγαίο για παράδειγμα, τον κεντρικό ήρωα της *Ειρήνης* έχει δώσει ένα όνομα που παραπέμπει στην ιδιότητα του, την αμπελουργία. Επιπλέον, άφθονα είναι τα επιφωνήματα προκειμένου να προκαλέσει τον ενθουσιασμό των θεατών. «Ο ποιητής συνεχίζει να χρησιμοποιεί στις κωμωδίες του τον δυτικό αριθμό, ο οποίος φαίνεται ότι εθεωρείτο επαρχιώτικος και κάπως χοντροκομμένος²⁴⁰».

Όσον αφορά τα υποκοριστικά, ο ποιητής χρησιμοποιεί τις καταλήξεις *-ιον*, *-αριον*, *ίσκος*, *-η*, *-ον* και διπλές καταλήξεις *-ιδ-ιον*, *-ιδ-αριον*, *-ισκ-ιον*, *-υλλ-ιον*, και τριπλές όπως *-ισκ-ιδιον*. Η χρήση των υποκοριστικών ποικίλει. Συνήθως, έχουν μειωτική σημασία. «Τα υποκοριστικά μπορεί να εκφράζουν στοργή με συμπόνοια και να λειτουργούν μειωτικά και χαϊδευτικά (*Ευριπίδιον*, *Άχαρν*, στ. 404 · *Σωκρατίδιον*, *Νεφ.*, στ. 22, 237, 746 · *Δημακίδιον*, *Ίππ.*, στ. 823 · *Μυρρινίδιον*, *Λυσ.*, στ. 872 · *Ξανθίδιον*,

²³⁸ Παππάς, 2016:159.

²³⁹ Παππάς, 2019:169.

²⁴⁰ Παππάς, 2016:176.

Βατρ., στ. 582 ὠδελφίδιον, Βατρ., στ.60 ἄρχιδιον, υποκοριστικό του ἀρχή [μικρό αξίωμα, θεσούλα], Ὅρν., στ. 1111)²⁴¹».

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό ρητορικό τέχνασμα της αριστοφανικής κωμωδίας είναι οι αμφισημίες. Ο ποιητής χρησιμοποιεί με ευστροφία παρετυμολογίες, παρανομασίες και λεκτικά παιχνίδια που έχουν συνήθως σεξουαλικά υπονοούμενα (γνωστά ως σεξουαλικά σκώματα), καθώς επίσης και βωμολοχίες και χυδαία χωρατά. «Η βωμολοχία και σατιρική ελευθερία καλύπτονται από την έννοια της αισχρολογίας²⁴²». Με την ελευθεροστομία οι θεατές θα οδηγηθούν στην κάθαρση και στην απελευθέρωση από τη σεμνοτυφία. Γι' αυτόν τον λόγο, χρησιμοποιεί φρούτα, καρπούς της γης κάνοντας ταυτόχρονα υπαινιγμούς σε σεξουαλικές πράξεις και σημεία του σώματος. «Ο κωμωδιογράφος αυτός έχει απaráμιλλη τεχνική στη συσσώρευση λογοπαιγνίων άλλοτε εμπνευσμένων, άλλοτε ενοχλητικών²⁴³». Έτσι, αναφέρεται στο κυδώνι, που το παρομοιάζει με γυναικείο στήθος

«ὡς σκληρὰ καὶ κυδώνια²⁴⁴»

την κριθή,

«ληφθεὶς <γ'> ὑπὸ ληστῶν ἐσθίοι κριθᾶς μόνας²⁴⁵»

και στο μοσχίδιον για να παραπέμψει στο ανδρικό γεννητικό μόριο κατά τη διάρκεια συντέλεσής της σεξουαλικής πράξης του Δικαίοπολη με την κοπέλα.

«εἶτα παρὰ τόνδε νέα μοσχίδια συκίδων²⁴⁶»

Αναφορικά με την σύνταξη των κειμένων, ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί κυρίως την παρατακτική σύνδεση, δίνοντας αμεσότητα, εκφραστικότητα και ζωντάνια. «Χρησιμοποιεί την απλή παράταξη με τον σύνδεσμο *καί*, η οποία κατά κύριο λόγο χαρακτηρίζει την προφορική αφήγηση κα το λαϊκό ύφος²⁴⁷». Παράλληλα, χρησιμοποιεί τους χρονικούς συνδέσμους *εἶτα*, *ἐπειτα*, *ἐπειδή*, *ἐπειδάν*, *κᾶτα*. Ωστόσο, δεν παραλείπει και την χρήση δευτερευουσών εξαρτημένων προτάσεων, όπως τις χρονικές, τις αναφορικές, τις τελικές (τις εισάγει με τον σύνδεσμο *ἵνα*, αλλά και με τον παλαιότερο *ὅπως*), αλλά και του απαρεμφάτου και της μετοχής, ενώ πολλές φορές χρησιμοποιεί και ελλειπτικές προτάσεις δίνοντας ζωντάνια στα κείμενα του. Πάντοτε τηρεί τους

²⁴¹ Παππός, 2019: 170.

²⁴² Halliwell 2008:10.

²⁴³ Φιλολογική ομάδα Κάκτου, *Ἰππῆς*, 1994:28.

²⁴⁴ Αριστοφάνης, *Ἀχαρνῆς*, στχ 1199.

²⁴⁵ Αριστοφάνης, *Εἰρήνη*, στχ 449.

²⁴⁶ Αριστοφάνης, *Ἀχαρνῆς*, στχ 996.

²⁴⁷ Παππός, 2016:173.

συντακτικούς κανόνες, κυρίως όταν πρόκειται να παρωδήσει τα λόγια ρητόρων, σοφιστών και τους νόμους και τα ψηφίσματα γενικών συνελεύσεων.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στις κωμωδίες του επικρατούν όροι της γεωργικής τέχνης και της αγροτικής ζωής. Οι περισσότερες λέξεις συνδέονται με τη γονιμότητα της γης. Συχνή είναι η χρήση της λέξης *ἀγριος*, που δηλώνει τον άνθρωπο που μένει σε μια καλλιεργήσιμη γη και έχει ως ενασχόληση του την *ἀγρα*, δηλαδή το κунήγι.

«πήραν ἔχοντα λάχανά τ' ἄγρια δροσερά,²⁴⁸»

πήραν κρατώντας ένα σάκο ἀγρια δροσερά λάχανα

Στον αντίποδα, με την λέξη *ἀγροϊκος*, δηλώνει τον άνθρωπο που ασχολείται με την καλλιέργεια της γης. «Συνεπώς, η αντίθεση *ἀγροϊκος- ἀγριος* ανάγεται στη σχέση ή την εξέλιξη της υπαίθρου- πόλης²⁴⁹». Επιπλέον, στις κωμωδίες του συναντάμε τον όρο *ἀρούρα*, προκειμένου να δηλώσει αυτόν ή αυτή που ασχολείται με την εύφορη γη.

« ἄληθες, ὦ παῖ τῆς ἀρουραίας θεοῦ;

.....

κἄλλος ὁ βουλόμενος τούτων πατρίους ἐν ἀρούραις²⁵⁰»

αληθινό, παιδί της αγροτικής θεάς

.....

Ὅποιος θέλει ἀπό αὐτούς πέρα στους πατρογονικούς κάμπους του,

Σ' όλες τις κωμωδίες που οι κεντρικοί ήρωες είναι αγρότες, επικρατούν όροι του αγροτικού λεξιλογίου που περιγράφουν τις διαδικασίες της καλλιέργειας της γης και της κτηνοτροφίας. Στους *Ἰππῆς* και στους *Ἀχαρνῆς* συναντάται ο όρος *βόλιτον* (στίχοι 658 και 1026 αντίστοιχα), προκειμένου να αναφερθεί στα οφέλη του σωστού λιπάσματος. Στους *Ὀρνιθες* αναφέρεται στο σκάψιμο της γης και μάλιστα η γνώση του σκαψίματος της γης είναι αναγκαία προκειμένου να γίνουν κοινωνικά αποδεκτοί οι πολίτες.

«σκάπτειν γὰρ οὐκ ἐπίσταμαι²⁵¹»

Γιατί δεν γνωρίζω να σκάβω

Επιπλέον, περιγράφει τον θερισμό, την σπορά της γης και τον τρύγο:

²⁴⁸ Αριστοφάνης, *Πλοῦτος*, στχ 298.

²⁴⁹ Ανδρουλιδάκης, 2018:45.

²⁵⁰ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, στχ 840, 1533.

²⁵¹ Αριστοφάνης, *Ὀρνιθες*, στχ 1432.

«οἱ θερίζουσίν τε καὶ σπεί-
ρουσι καὶ τρυγῶσι ταῖς γλώτ-
ταισι συκάζουσί τε²⁵²»·
αυτοὶ ὅλοι θερίζουν καὶ
σπέρνουν καὶ τρυγούνε με τὶς γλώσσες τους
καὶ συκολογούν·

Στις *Θεσμοφοριάζουσες* αναφέρεται στο αλώνισμα,

«Ἀπολεῖ μ' ἀλύων ἄνθρωπος ἐξ' ἑωθινοῦ²⁵³»

ενώ δεν παραλείπει την αναφορά σε αγροτικά εργαλεία, όπως το ἄροτρο, ένα εργαλείο απαραίτητο για τη διαδικασία του οργώματος :

« ἡ γῆς ἄροτροις ῥήξας δάπεδον καρπὸν Δηοῦς θερίσασθαι²⁵⁴»

το βωλοκόπο:

«βῶλον ἀμφιτιτυβίζεθ' ὧδε λεπτόν²⁵⁵»

την σμινύη:

«κλίμακα λαβὼν ἐξελθε καὶ σμινύην φέρων²⁵⁶»

Πέρα όμως από το καθαυτό λεξιλόγιο της υπαίθρου, οι ἥρωες χρησιμοποιούν τις λέξεις της αττικής διαλέκτου με έναν τρόπο που παραπέμπει στην αγροτική ταυτότητα τους. Έτσι, «χρήση των δεικτικών αντωνυμιών, καθώς και των δεικτικών μορίων, όπως το οὔτοσι κ.α., εξηγείται από την καθημερινή χρήση τους στην ομιλούμενη αττική διάλεκτο και, ενδεχομένως, να είχε κάτι το επαρχιώτικο²⁵⁷». Το λεξιλόγιο τους, ο τρόπος που εκφράζονται και η αθυροστομία τους παραπέμπει στην τραχύτητα και στον αδέξιο χαρακτήρα των αγροτών.

Συνοψίζοντας, ο μέσος θεατής κατανοεί τη γλώσσα του κωμικού ποιητή και τα λογοπαίγνια του, ενώ παράλληλα ο αγρότης που παρακολουθεί την παράσταση και ακούει τη διάλεκτο, αφήνει πίσω του την «κοσμιότητα» και τον καθωσπρεπισμό της δημοκρατικής Αθήνας των κλασικών χρόνων, επιστρέφει νοερά στην αγροτική οικία του και νιώθει μέλος του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου της Αττικής και όχι περιθωριοποιημένος.

²⁵² Αριστοφάνης, *Ὀρνιθες*, στχ 1697-1699.

²⁵³ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι*, στχ 454-455.

²⁵⁴ Αριστοφάνης, *Πλοῦτος*, στχ 515.

²⁵⁵ Αριστοφάνης, *Ὀρνιθες*, στχ 235.

²⁵⁶ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στχ 1486.

²⁵⁷ Dover, 1970:19.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από τις κωμωδίες του Αριστοφάνη και την αναφορά του στην ύπαιθρο και στους αγρότες αντλούμε πληροφορίες για τις οικονομικές, πολιτικές συνθήκες και για τη δομή της κοινωνίας της Αθήνας των κλασικών χρόνων. Οι νεότεροι μελετητές του ποιητή μαθαίνουν τόσο για την προσωπικότητα των αγροτών της εποχής, τις ασχολίες τους, τα αγροτικά εργαλεία τους, τις διαδικασίες και τα στάδια καλλιέργειας της γης, την κτηνοτροφική τέχνη, όσο και για τις θρησκευτικές συνήθειες τους, τη συμμετοχή τους στα κοινά και για τις αγροτικές εορτές όλης της πόλης. Με τις περιγραφές της καθημερινής ζωής των αγροτών, ο Αριστοφάνης στοχεύει να προβάλει την κοινωνική και πολιτική κατάσταση της Αθήνας, αλλά με τη δική του ιδεολογική προσέγγιση.

Ο Αριστοφάνης αποτελεί ένα γνήσιο πολιτικό ποιητή που στα πλαίσια της θεατρικής ψευδαισθήσης καυτηριάζει αμείλικτα με κωμική δεικτικότητα και απόλυτη παρρησία τους επιφανείς άνδρες της Αθήνας. Ενώ παρουσιάζει τα ζητήματα των αγροτών ασκώντας καυστική σάτιρα στους θεσμούς της δημοκρατικής Αθήνας, ταυτόχρονα περιγράφει το κάλλος της φύσης. Πέρα από τον πολιτικό και κοινωνικό ρόλο που επιτελεί, επιδιώκει να αδράξει την ευκαιρία μέσα από την απaráμιλλη λυρική του δεξιοτεχνία για να δείξει την αγάπη του για τη φύση και την απλή αγροτική ζωή. «Η εικόνα της καλλιεργούμενης φύσης προσφέρει αισιοδοξία στον άνθρωπο, ο οποίος την ταυτίζει με την ειρήνη²⁵⁸». Ταυτόχρονα, οι παράδοξες εικόνες της καθημερινής ζωής προκαλούν το γέλιο των θεατών. «Έντυπωσιάζει η δεξιοτεχνία του στη θεατρική παρουσίαση ανθρώπων και καταστάσεων, ο πλούτος των κωμικών επινοήσεων του, η ιδιοφυής εκμετάλλευση των δυνατοτήτων που παρέχει η γλώσσα για να βγάξει γέλιο, η αμεσότητα που προέρχεται από την εύστοχη σύλληψη και τη ζωνηρή παρουσίαση των χαρακτηριστικών εκδηλώσεων της σύγχρονης πραγματικότητας, όπως η ικανότητα να περνά άνετα από την χοντροκομμένη αισχρολογία σε ποιητική δημιουργία που τη διαπνέει ένας γνήσιος και πλούσιος λυρισμός²⁵⁹».

Στόχος του ποιητή είναι οι θεατές αφού αμφιταλαντευτούν μεταξύ πραγματικού και φανταστικού κόσμου, να μπορέσουν να ξεφύγουν από τις καθημερινές αντιξοότητες και να οδηγηθούν στην κάθαρση μέσω του γέλιου και στην ψυχική ενδυνάμωση. «Πρόκειται για μια φαντασμαγορική ποίηση, η οποία μερικές φορές,

²⁵⁸ Silk, 1980:99-151.

²⁵⁹ Σπυρόπουλος, 1998:15.

ταυτίζεται απόλυτα με τη φωνή της φύσης²⁶⁰». Με την επικράτηση της ειρήνης στην Αττική, η φύση θα επιστρέψει στην παλιά αίγλη της, οι αγρότες θα ευδοκιμήσουν και θα χαρούν την αφθονία των αγαθών της γης, ενώ συνολικά όλοι οι άνθρωποι θα ανακτήσουν τις παραδοσιακές αξίες της ζωής, τη φιλοπατρία, την εντιμότητα, την κοινωνική συνείδηση, την εργατικότητα.

Εν κατακλείδι, από τη μια πλευρά η αναφορά στη φύση έχει πολιτικές προεκτάσεις προκειμένου να δείξει ο ποιητής την αμέριστη υποστήριξη τους στους αγρότες και από την άλλη πλευρά με τη φύση αποδίδει την ομορφιά της ζωής, μακριά από την σαθρή πολιτική κατάσταση της πόλης και τις θεσμοθετημένες συμπεριφορές. Ο άνθρωπος στη φύση ξεπερνά αναστολές του. Στη φύση «το ένστικτο, το ζώδες, το υποσυνείδητο, αχαλίνωτα ξεδιπλώνονται, πραγματοποιώντας κάθε είδους φαντασίωση ή κρυμμένη επιθυμία, που ανατρέπει απόλυτα τον ισχύοντα κώδικα συμπεριφοράς και την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων²⁶¹». Για να ταυτίσει ο ποιητής τη φύση με τη γονιμότητα, την αναπαραγωγή και τη διατήρηση της ζωής, χρησιμοποιεί στα κείμενα του φρούτα και καρπούς της φύσης που συμβολίζουν στην πραγματικότητα τα ανδρικά και τα γυναικεία γεννητικά όργανα. Ο βασικός στόχος όμως του Αριστοφάνη είναι να παρουσιάσει την αυθεντική ζωή με τις σαρκικές απολαύσεις, αλλά με απώτερο σκοπό να αποκαλύψει στους συμπολίτες του τα πολιτικά τους λάθη και να βελτιωθεί έτσι η αθηναϊκή δημοκρατία.

Η αρωγή του Αριστοφάνη στον πολιτικό βίο των Αθηναίων επιβεβαιώνεται με τις τιμές που του απέδωσε το αθηναϊκό κοινό, καθώς η Εκκλησία του Δήμου τον στεφάνωσε με κλαδί ελιάς για τις συμβουλές του στο έργο του *Βάτραχοι* το 405 π.Χ. και ζήτησε να επαναληφθεί η παράσταση. Σε μια κρίσιμη χρονική στιγμή για την πατρίδα τους, που ενείχε πολλούς κινδύνους εξαιτίας του Πελοποννησιακού Πολέμου και των πολιτικών αναταραχών, ο Αριστοφάνης υπήρξε ο κωμικός ποιητής που έδωσε πολιτική διάσταση στα έργα του και με τις νουθεσίες του επιδίωξε να βοηθήσει τους συμπολίτες του.

Η μελέτη αυτή που έγινε για την περιγραφή της φύσης στις κωμωδίες του Αριστοφάνη δίνει το έναυσμα για μελλοντικές μελέτες σχετικές με τις αγροτικές θρησκευτικές εορτές που συνδέονται μαζί της, τη θέση των αγροτών στο κοινωνικό γίνεσθαι και την ονοματολογία της αγροτικής ζωής. Από την αρχαιότητα έως την

²⁶⁰ Παππάς, 2019:307.

²⁶¹ Γραμματάς, 2011.

σύγχρονη Ελλάδα, η γεωργία απασχολούσε και απασχολεί ένα μεγάλο εργατικό δυναμικό, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους οικονομικούς τομείς. Πέρα από την συμβολή της στην οικονομική ανάπτυξη, συντέλεσε στη διατήρηση των ηθών και εθίμων των Ελλήνων. Χάρη στον Αριστοφάνη και τους υπόλοιπους εκπροσώπους του πνεύματος και του ελληνικού πολιτισμού διατηρούμε την πολιτισμική κληρονομιά μας έως τις μέρες μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρουλιδάκης, Ε. Γ. (2018). *Τα αγροτικά του Αριστοφάνη*, Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Auger D. (1979), *Le théâtre d'Aristophane: le mythe, l'utopie, les femmes*, in *Aristophane: Les Femmes et la Cité*, Lyon: ENS Éditions (Les Cahiers de Fontenay; 17), p. 71-101.
- Βάρναλης, Κ. (1956), *Αριστοφάνης “Πλούτος”*, Αθήνα: Ι.Ν. Ζαχαρόπουλος.
- Βάρναλης, Κ. (1965). *Αριστοφάνης “Λυσιστράτη”*, Αθήνα: Κέδρος.
- Βάρναλης, Κ. (1970). *Αριστοφάνη Εκκλησιάζουσες*, Αθήνα: Κέδρος.
- Bowie, A. M. (2005), *Αριστοφάνης: Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, επιμ., πρόλογος Α. Μαρκαντωνάτος, μτφ. Πόλυ Μοσχοπούλου, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Γραμματάς, Θ. (2011). *Ρίζες και ανθοφορία του κωμικού στην Αριστοφανική Κωμωδία*, Ανακτήθηκε 2 Φεβρουαρίου 2021 από <https://theodoregrammatas.com/el/%cf%81%ce%b9%ce%b6%ce%b5%cf%83-%ce%ba%ce%b1%ce%b9-%ce%b1%ce%bd%ce%b8%ce%bf%cf%86%ce%bf%cf%81%ce%b9%ce%b1-%cf%84%ce%bf%cf%85-%ce%ba%cf%89%ce%bc%ce%b9%ce%ba%ce%bf%cf%85-%cf%83%cf%84%ce%b7%ce%bd-%ce%b1/>
- Cornford, F. M. (1993). *Η Αττική Κωμωδία*, μτφρ. Α. Ζενάκος, Αθήνα: Παπαδήμας.
- Detienne, M., & Vernant, J. P. (1978). *Cunning intelligence in Greek culture and society*, μτφρ. J Lloyd, London and Chicago: The university of Chicago Press.

Διαμαντάκου-Αγάθου, Κ. (2007): Στην Αρχαία Κωμική Ενδοχώρα: *Εισαγωγή στη σημειολογία του Χώρου και του Χρόνου στο Θέατρο του Αριστοφάνη*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.

Dover, K.J. (1978). *Η Κωμωδία του Αριστοφάνη*, μτφρ. Φάνης Ι. Κακριδής, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Flacelière, R. (1974). *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ: Βανδώρος Δ. Γ. & Κάζου-Βανδώρου Ε., Αθήνα: Παπαδήμα.

Halliwell, S., (2008), *Greek Laughter: A study of cultural psychology from Homer to early Christianity*, Cambridge: Cambridge University Press.

Jeanmaire, H. (1985). *Διόνυσος, η Ιστορία της λατρείας του Βάκχου*, μτφρ. Μερτάνη, Πάτρα: Κλειώ.

Κακριδής, Ι.Θ. (1951), *Η Αρχαία ελληνική κωμωδία και οι Νεφέλες του Αριστοφάνη*, Αθήνα: Οργανισμός Εθνικού Θεάτρου.

Κακριδής, Φ. (2006). *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.

Καρώνη, Π. (2003). *Αριστοφάνης: Ο κωμωδιογράφος όλων των εποχών*, Αθήνα: Σαββάλας.

Κορδάτος, Γ. (1974). *Η αρχαία τραγωδία και κωμωδία, Ποιες είναι οι κοινωνικές ρίζες του αρχαίου ελληνικού θεάτρου*, Β' έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Μπουκουμάνη.

Konstantakos, I. *Introduction to Greek comedy (in Modern Greek)*, ανακτήθηκε 15 Μαρτίου 2021 από

https://www.academia.edu/1740054/Introduction_to_Greek_comedy_in_Modern_Greek

Konstantakos, I. (2005). *Aspects of the Figure of the Agroikos in Ancient Comedy*, Rheinisches Museum fur Philologie 145, 1-26.

Κωνσταντάκος, Ι. (2020). Αριστοφάνης, φαντασία και πολιτική. *Καμπάνες, Απρίλιος 2020* (16), 30-36.

Κωνσταντάκος Ι. (2017). *Παραμύθι, παραβολή και πολιτική: η δίκη των σκύλων στις Σφήκες του Αριστοφάνη*, A. Lecture at University of Cyprus, Department of Classics and Philosophy.

Lesky, A. (1981). *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Αγ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Μαρκαντωνάτος, Α. Γ. (2011), Αθήνα και Αριστοφάνης: Ένα ιστορικό μεταίχμιο. Στο Παππάς, Θ.Γ. & Μαρκαντωνάτος, Θ.Γ., *Αττική Κωμωδία: Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Gutenberg, 459-537.

Μαρκοπούλου, Α. Χ. (2019), Τραγωδία και κωμωδία: Προέλευση και φιλοσοφική ερμηνεία, *Παιδαγωγικός Λόγος*, 1/2019, 41-60.

Μενάρδος, Σ., Συκουτρής, Ι., Αθηνών, Α., Αιγαίου, Β. Π., & Ρόδου, Π. (1937). *Αριστοτέλους περι ποιητικής/[Αριστοτέλης]*; μτφρ Μενάρδου, Σ., εισαγωγή, κείμενον και ερμηνεία υπό Ι. Συκούτρη.

Μύρης, Κ.Χ.- Φραγκούλης Α. (2004): *Αριστοφάνους Νεφέλαι*, Αθήνα: Πατάκης.

Μιστριώτης, Γ. (1894). *Ελληνική γραμματολογία: από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της υπό των Τούρκων αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως* (Vol. 1). εκ του τυπογραφείου ΠΔ Σακελλαρίου.

Montanari, F. (2008). *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας: από τον 8ο αι. π. Χ. έως τον 6ο αι. μ. Χ.* επιμ. Δανιήλ Ιακώβ- Αντώνιος Ρεγκάκος, University Studio Press.

Newiger H. & J. (1957), *Methophr and Allecories*, Studien zu Aristophanes, Munich: Beck, paper, DM. 18.

Ξυπνητός, Ν. Φρ. (1990). *Εισαγωγή στην Κωμωδία, αρχαία- μέση- νέα*, Αθήνα: Gutenberg.

Παππάς, Θ. Γ. (2016). *Αριστοφάνης, Ο ποιητής και το έργο του*, Αθήνα: Gutenberg..

Παππάς, Θ.Γ (1994). *Ο Φιλόγελως Αριστοφάνης*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Παππᾶς, Θ.Γ. & Μαρκαντωνᾶτος, Α.Γ. (2011). *Ἀττική κωμωδία. Πρόσωπα και προσεγγίσεις*, έκδ. Gutenberg, Αθήνα.

Parker, R.C.T. (1983), *Miasma: pollution and purification in early Greek religion*, Oxford.

Perrotta. G. (1952). *Aristofane*, Maia 5

Πετρίδης, Α. (2020). *Οι “Αχαρνείς” η Κωμική Ιδέα*, Ανακτήθηκε από <https://antonispetrides.wordpress.com/2020/07/21/acharnians/>

Πετρίδης, Α. (2016). Για τις “Νεφέλες” του Αριστοφάνη: (3.9) Η έξοδος (1675-1737 Στ). Ανακτήθηκε από https://antonispetrides.wordpress.com/2016/02/28/clouds_3-9/

Πετρίδης, Α. (2013). *Για τις “Νεφέλες” του Αριστοφάνη: (3.2 β). Ο Αριστοφάνης ως λυρικός ποιητής στην Πάροδο*, Ανακτήθηκε από https://antonispetrides.wordpress.com/2013/03/23/aristophanes_lyricus/

Ρούσσοις, Τ. (1994). *Αριστοφάνη Ειρήνη*, σγλ Φιλολογική ομάδα Κάκτου, Αθήνα: Κάκτος.

Shaw, C. A. (2010). *Middle Comedy and the " Satyric" Style*, American journal of philology, 131(1), 1-22.

Silk, M. (1980). *Aristophanes as a Lyric Poet*, Yale Classical Studies 26, 99-151.

Σπυρόπουλος, Η. (2005). *Αριστοφάνης "Ιππείς"*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.

Σπυρόπουλος, Η. (1997). *Αριστοφάνη Αχαρνείς*, Αθήνα: Πατάκη.

Σολομός, Α. (1990). *Ο ζωντανός Αριστοφάνης*, 3^η έκδοση, Αθήνα: Καστανιώτη.

Sommerstein, A. H. (2006). *Αρχαίο ελληνικό δράμα και δραματουργοί*, μτφρ. Χρήστου Αρετή, επιμ. Ιωάννα Παπαδοπούλου, Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Sommerstein, A.H. (1985), *Aristophanes: Peace, Warminster*.

Σταύρου, Θρ. (1967). *Οι κωμωδίες του Αριστοφάνη*, Αθήνα: Τυποβιβλιοτεχνική.

Trédé, M. (2010). Η αρχαία κωμωδία. Στο Saïd, S. &Trédé-Boulmer& Monique Le Boulluec, A. (2001). *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Ξανθάκη- Καραμάνου Γ., Τσιλιβερίδης Δ., Πόθου Β., Αθήνα: Παπαζήση, 213-222.

Thiercy, P. (2001). *Ο Αριστοφάνης και η αρχαία κωμωδία.*, μτφρ ΓΦ Γαλάνης, Αθήνα: Πατάκη

Whitman, C.H. (1964), *Aristophanes and the Comic Hero*, Cambridge Mass.

Χουρμουζιάδης, Ν. Χ. (1998). *Περί Χορού, ο ρόλος του ομαδικού στοιχείου στο αρχαίο δράμα*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Φιλολογική Ομάδα Κάκτος. (1994). *ΙΠΠΗΣ*, Αθήνα: Κάκτος.

Φιλολογική Ομάδα Κάκτος. (1994). *ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΑΖΟΥΣΑΙ*, Αθήνα: Κάκτος.

Φιλολογική Ομάδα Κάκτος. (1994). *EIPHNH*, Αθήνα: Κάκτος.

Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, μτφρ Βλάχος, Α. (2008). *Θουκυδίδης Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον “Εστία” Ι.Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε.

<https://www.greek->

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=73&page=5](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=73&page=5)

1